

Хмельницький національний університет
 Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
 Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський)

Освітній рівень

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДОВІРИ ПІДЛІТКА У ВЗАЄМОДІЇ З
 БАТЬКАМИ

Назва теми

Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність 053 «Психологія»

Шифр і назва спеціальності

Освітня програма «Психологія»

Номер індивідуального навчального плану студента

Виконала: студентка II курсу, група ППМЗ-21-1 _____ І.С. Гузар
 Підпис Ініціали, прізвище

Керівник кандидат педагогічних наук, доцент _____ Л.М. Джигун
 Науковий ступінь, вчене звання Підпис Ініціали, прізвище

Нормоконтролер

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки
 доктор психологічних наук, професор

_____ Є. М. Потапчук
 Підпис Ініціали, прізвище

_____ 2022 р.

Хмельницький 2022

АНОТАЦІЯ

Тема кваліфікаційної роботи «ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ДОВІРИ ПІДЛІТКА У ВЗАЄМОДІЇ З БАТЬКАМИ»

Здобувач Гузар Ірина Соргіївна

Керівник Джигун Людмила Миколаївна

Кваліфікаційна робота включає 85 сторінок, 3 рисунки, перелік джерел посилання складає 73 найменування.

Ключові слова: підлітковий вік, довіра, недовіра, взаємодія, структура особистості.

Об'єктом дослідження є довіра як психічне явище в структурі особистості.

Предметом дослідження є особливості процесу розвитку довіри у сімейній взаємодії.

За результатами дослідження надано рекомендації щодо особливостей і можливостей розвитку довіри.

Одержані результати можуть бути використані в системі підготовки майбутніх фахівців психологічної сфери, зокрема, в дисциплінах «Психологія особистості», «Вікова психологія», при проведенні соціально-психологічної практики студентів.

Дипломник _____ Гузар І.С.

Дата подання кваліфікаційної роботи до захисту _____ грудня 2022 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1 НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ В ДОСЛІДЖЕННІ ДОВІРИ.	10
1.1. Довіра як соціально-психологічне явище у наукових рефлексіях.....	10
1.2. Дослідження довіри у контексті соціально-психологічної взаємодії.....	18
1.3 Дослідження значення довіри в онтогенезі людини.....	28
1.4.Психологічні дослідження формування базисної довіри в період дитинства.....	36
Висновки до першого розділу.....	44
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ДОВІРИ У СІМЕЙНІЙ ВЗАЄМОДІЇ.....	46
2.1. Онтогенетичний процес формування довіри в умовах соціалізації особистості.....	46
2.2. Вікові особливості дослідження довіри та психологічний ресурс її розвитку у підлітків.....	54
2.3.Емпіричне дослідження особливостей розвитку особистості на основі довіри у сімейній взаємодії.....	59
Висновки до другого розділу.....	66
ВИСНОВКИ	68
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ.....	70
ДОДАТКИ.....	77
ДОДАТОК А Методика Дж. Б. Роттера «Шкала міжособистісної довіри»	77
ДОДАТОК Б Тест Шкала довіри М. Розенберга.....	80
ДОДАТОК В Методика виміру рівня тривожності Дж.Тейлора (адаптація Т.Немчинова).....	82

ВСТУП.

Актуальність теми дослідження. У сучасному світі однією із основних причин загрози його безпеці і розвитку через засилля страху, людської ненависті, агресивності і жорстокості визнається дефіцит довіри. Жертвою цього стають не лише міжособистісні та суспільні стосунки, а і природа, злагоджена взаємодія з якою стала руйнуватися паралельно з технічним прогресом. Досягнення в галузі науки і техніки коштували сучасній людській цивілізації того соціального світогляду і знань, які первісним цивілізаціям дозволяли жити в гармонійному єднанні із Всесвітом. Сьогодні, як ніколи, суспільство потребує відновлення втраченого світогляду та ідеології, де джерелом добра, справедливості, процвітання людської цивілізації, гармонії кожної людини зі світом природи і з власним соціальним світом є довіра. Довіра визнається на сьогодні однією із актуальних тем у філософії і соціально-економічних науках, оскільки саме довіра визнається тим соціально-економічним механізмом, що забезпечує сталий розвиток і соціальну злагоду. Довіра – необхідна умова нормальної соціальної комунікації, що забезпечує згоду, діалог, порозуміння, співпрацю.

Спроби осмислення феномену довіри здійснювалися ще древніми мислителями і продовжуються нинішніми дослідниками. Історія розвитку людського суспільства показує, що дефіцит довіри згубно впливає на соціум, а її наявність, навпаки, виявляє високу спроможність у прискоренні соціального розвитку.

Розробка проблеми довіри у руслі психологічного дослідження має виняткове значення для її вирішення, на внутрішньо психічному рівні закладається основа ціннісних орієнтирів і стратегічного спрямування розвитку особистості та спільнот, які вона створюватиме.

Аналіз феномену довіри і його соціокультурної значущості представлений у працях А. Селігмена, Ф. Фукуями, де розглядається як найважливіший ресурс соціального капіталу. Саме у цьому напрямку ведуться серйозні розробки як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Серед них особливий внесок – це дослідження В. Столяр, Е. Гідденса, Н. Лумана, Д. Коулмена.

Згідно із соціально-психологічною точкою зору, довіра є фундаментальною складовою внутрішньо особистісного простору людини, однак, функціонуючи, вона виявляється у просторі міжособистісної, міжгрупової взаємодії, здійснюючи функцію зв'язку людини зі світом. Фундаментальна функція довіри полягає в тому, що вона виступає умовою цілісної взаємодії людини зі світом.

Провідними у висвітленні проблеми є роботи таких авторів, як К. Ясперс, К. Хорні, Е. Фромм, Е. Еріксон, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, А. Купрейченко, В. Зінченко та інші. Дослідники виявляють зв'язок довіри із психічним здоров'ям людини, життєвою орієнтацією, процесами самоактуалізації.

Серед найбільш фундаментальних робіт можна відзначити твори Е. Еріксона (онтогенез довіри; базисна довіра; базисна недовіра), К. Р. Роджерса (довіра і самоактуалізація особистості; довіра до природи людини), А. Г. Маслоу (довіра і самоактуалізація; чинники, що формують довіру; довіру і здоров'я; проблема недовіри в сучасному суспільстві); Е. Фромма (віра і довіра; довіра і несвідоме знання, втрата довіри до себе), Е. Шострома (довіра і самоактуалізація; терапія недовіри). До проблеми довіри звертається і безліч інших психологів: Д. С. Вітакер, П. Глассер, Дж. Коттлер, К. Рудестам, С. Файн, К. Фопель і ін. Хоча в рамках цих підходів отримано багато важливих і практично значущих результатів, однак, не розробляється теорія довіри, вона розглядається лише як необхідний і суттєвий фактор розвитку особистості і терапії особистісних розладів, і дослідники здебільшого задовольняються інтуїтивним розумінням довіри.

Основні надбання із дослідження природи довіри зосереджені у психологічних науках. Довіра розглядається як особистісна характеристика, як елемент спілкування та комунікації, як форма соціальної, організаційної та професійно-компетентної поведінки. Провідними у висвітленні проблеми є роботи таких авторів, як К. Ясперс, К. Хорні, Е. Фромм, Е. Еріксон, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, А. Купрейченко, В. Зінченко та інші. Дослідники виявляють зв'язок довіри із психічним здоров'ям людини, життєвою орієнтацією, процесами самоактуалізації. Так, А. Купрейченко виявляє дві

незалежні соціально-психологічні категорії: довіру і недовіру, оптимальне співвідношення яких задовольняє вимоги сучасності в ситуаціях соціальної взаємодії (зацікавленість в співробітництві і мирному співіснуванні разом із необхідністю заходів обережності та контролю в потенційно небезпечних сферах і ситуаціях взаємодії підвищеної невизначеності [1, с. 91].

Згідно із соціально-психологічною точкою зору, довіра є фундаментальною складовою внутрішньо особистісного простору людини, однак, функціонуючи, вона виявляється у просторі міжособистісної, міжгрупової взаємодії, здійснюючи функцію зв'язку людини зі світом. Т. Скрипкіною були виділені фундаментальні функції довіри в житті людини, найважливіша з яких полягає в тому, що вона виступає умовою цілісної взаємодії людини зі світом.

Провідними у висвітленні проблеми є роботи таких авторів, як К. Ясперс, К. Хорні, Е. Фромм, Е. Еріксон, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, А. Купрейченко, В. Зінченко та інші. Дослідники виявляють зв'язок довіри із психічним здоров'ям людини, життєвою орієнтацією, процесами самоактуалізації.

Феномен довіри включений у взаємодію між людьми, перш за все, в процес спілкування. Актуальною і мало розробленою сучасною проблемою є проблема розвитку довіри, саме тому нами була обрана для наукової розробки тема **«Особливості розвитку довіри особистості у взаємодії з батьками»**.

Об'єктом дослідження є довіра як психічне явище в структурі особистості.

Предметом дослідження є особливості процесу розвитку довіри у сімейній взаємодії

Метою дослідження є дослідження психологічного статусу і розвитку довіри особистості у взаємодії із батьками

Відповідно до мети дослідження були визначені наступні його **завдання**:

1. Проаналізувати науково - теоретичні підходи до розуміння проблеми сутності довіри.

2. Виявити психологічну роль довіри в онтогенезі особистості.

3. Провести емпіричні дослідження значення стилю сімейної взаємодії у розвитку довіри особистості у підлітковому віці.

4. Надати рекомендації щодо особливостей і можливостей розвитку довіри

Практичне значення дослідження виявляється в можливості використанні матеріалів кваліфікаційного дослідження в системі підготовки майбутніх фахівців психологічної сфери, зокрема, в дисциплінах «Психологія особистості», «Вікова психологія», при проведенні соціально-психологічної практики студентів.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилась на базі Хмельницької загальноосвітньої школи У ній взяли участь 86 учнів 7-8 класів.

Апробація результатів дослідження відбувалась шляхом публікації статті на тему: «Психологічна роль довіри у розвитку особистості» в збірнику матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної інтернет-конференції «Актуальні проблеми безпеки життєдіяльності» (24 листопада 2021 року в м. Миколаїв).

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, переліку джерел посилання (73 найменувань) та трьох додатків. Загальний обсяг дипломної роботи – 85 сторінок тексту (основна частина – 67 сторінок).

РОЗДІЛ 1 НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ В ДОСЛІДЖЕННІ ДОВІРИ

1.1. Довіра як соціально-психологічне явище у наукових рефлексіях.

Довіру як властивість особистості розглядають багато дослідників. Ще в давнину Аристотель та Феофраст описали довіру як особливість характеру [4, с.96-99]. Оскільки емпірично виявляються у подібних ситуаціях різні ступені вияву довіри, тобто. виділяються більш-менш довіряючі типи людей, дослідження таких типів представляється досить продуктивним, якщо воно засноване на вивченні внутрішніх умов прояву особливостей довіри, оскільки формальні типології дозволяють говорити лише про наявність типів людей за критерієм довіри або типи самої довіри, а змістовні - ще й прогнозувати поведінку, впливати на неї, виробляти тактики та стратегії управління поведінкою.

Отже, довіра як психічне явище, довіра за суб'єкта, має бути досліджено сутнісно над категоріях «стан», «властивість» чи «процес», хоча вони містять певний евристичний потенціал, а інших, дозволяють розкрити внутрішній зміст довіри .

Феномен довіри має довгу історію розвитку, та її передумови ставляться до тваринної стадії розвитку. Ймовірно, з певною часткою обережності можна говорити про існування явища довіри та у світі вищих тварин. На це, зокрема, вказують Б. Рутковський та О. Ухтомський [48]. У той самий час розвинена і доступна вивчення форма довіри характерна лише людського суспільства. Довіра як соціально-психологічне явище має свій онто- та філогенез, а також фактори, що детермінують її актуальні характеристики. Ці чинники загалом є соціально обумовленими і може мати постійне (з незначними флуктуаціями) значення, бути тривало діючими, тимчасовими або поточними (що мають місце

лише зараз). Чим більш постійне значення має той чи інший фактор довіри, тим раніше він був сформований в онтогенетичному розвитку індивіда.

Більшість дослідників довіри наголошує, що ступінь довіри (як характеристика конкретної особистості) формується в ранньому дитинстві і потім виступає системною властивістю, що визначає постійні способи взаємодії індивіда зі світом (В. П. Зінченко, Е. Гідденс, К. Р. Роджерс, Е. Еріксон та ін.). Це стійко діючий фактор з константним значенням, який певною мірою коригується іншими процесами та станами. Він може бути описаний як онтологічна (або основна) довіра. На нього накладається певний відбиток, пов'язаний із подальшим розвитком індивіда, але водночас воно завжди продовжує зберігати свій онтологічний статус. Саме онтологічне (базове) довіру є основою те, що весь соціум функціонує як система багаторівневого взаємного довіри. Довіра народжується із соціальної реальності у процесах ранньої соціалізації і потім постійно повертається до неї як чинний чинник соціальної комунікації.

Довіра як самостійний психологічний феномен була обґрунтована американським соціальним психологом і психотерапевтом Е. Еріксоном як базову соціальну установку особистості. «Це почуття формується на підставі досвіду першого року життя дитини і перетворюється на установку, що визначає її ставлення до себе і до світу» [72, с. 80]. На думку дослідника, почуття довіри і недовіри є фундаментальними почуттями, які визначають подальший розвиток всіх інших видів відносин особистості до світу, себе і інших людей. Інтенсивна динаміка процесів у сучасному суспільстві, пов'язана із безперервним оновленням і виникненням нового знання, доступом до великих масивів інформації, що відкриває перспективи продуктивної життєдіяльності особистості. Однак, орієнтація на таку перспективу ґрунтується на здатності особистості до продуктивної комунікації і взаємодії зі світом, що можливо на основі довіри.

В контексті нашого дослідження розвитку довіри у взаємодії дитини із батьками заслуговують на увагу нотатки про довіру у «Листах до сина» відомого

англійського письменника та філософа-мораліста Честерфілда. Честерфілд вчить сина: не можна довіряти людині в тому, що зачіпає її пристрасті; пише про зловживання довірою простосердечних юнаків, про згубність безмежної довіри та здатність поєднувати чемність і недовіру, про вміння створювати видимість довіри, про довіру до жінок тощо. Письменник говорить також про вибірккову недовіру до свого сина в окремих його проявах. Він пояснює синові, кому можна довіряти, а кому ні. Вчить, як зберегти довіру у складних випадках та дипломатичних ситуаціях, вказує, що будь-яка брехня швидко формує недовіру. Честерфілд пропонує: «Довірся моєму досвіду; ти знаєш, що любові моєї ти можеш довіритися цілком». Він показує, що не можна довірятися зовнішнім проявам людей, і говорить про взаємну недовіру королів та принців. У листах міститься і безліч інших порад щодо довіри до людей та різних ситуацій. За своєю суттю вони містять опис широкого спектру існування феномену довіри / недовіри в сучасній Честерфілді Англії [67, с.24, 36, 63, 66, 97, 112-113,116, 118-119, 125-126,114, 4 153,155, 169, 174].

Поняття довіри розглядає Г. В. Ф. Гегель, принаймні, у трьох основних моментах: в аспекті влади, щодо власності та у зв'язку з темою моральності, - присвячуючи цьому поняттю ряд сторінок у різних творах. У «Філософії духу» у підрозділі «Моральність» Гегель пише: «Моральність є завершення об'єктивного духу, істина суб'єктивного та самого об'єктивного духу». «Спосіб думок індивідуумів є знання про субстанцію і тотожність всіх їхніх інтересів з цілим; і те, що інші одиничні істоти взаємно знають себе тільки в цьому тотожності і дійсно існують у ньому, є довіра - справжній, моральний спосіб мислення». Моральна особистість «стосовно субстанціональної об'єктивності, до цілої моральної діяльності, вона є довіра, навмисна діяльність у її інтересах і здатність жертвувати нею собою». Аналізуючи сім'ю, Гегель вказує: «моральний дух у своїй безпосередності містить... єднання любові та почуття взаємної довіри». Досліджуючи громадянське суспільство, філософ каже, що моральність «субстанційного, природного стану» ґрунтується на вірі та довірі [19]. Довіра для

Гегеля виступає необхідним моментом моральності і в сім'ї, і в громадянському суспільстві.

В американській філософії в ХІХ столітті Р. У. Емерсон написав есе «Довіра до себе». Суть його міркувань - довіра до своєї душі, її голосу і з того, що за нею - Бога; життя з довірою до себе. «Вірити своїй власній думці, вірити, що істинне тобі, для твого серця істинно і всім людям, - ось у чому геній». У той же час сучасне Емерсон суспільство не вітає довіри до себе, його чеснота - несамоствійність духу. Довіритися собі заважають інші, звичаї, погляди суспільства, «страх опинитися у суперечності із самим собою», сумніви розуму, але одкровенням своєї душі «треба довіряти не вагаючись». Все існуюче у світі існує тільки тому, що «все це прояви самоствійної душі, що вірить собі». Емерсон пише: «Від людини, яка вирішила поступитися звичайними мотивами людської поведінки і довіряти самому собі,... воістину потрібні якості, гідні богів». Але коли людина довіряє собі, до неї приходять нові сили. Філософ закликає: «Будемо більше довіряти собі... це має перевести до перевероту у всій діяльності, у всіх взаєминах...». Емерсон протиставляє довіру до себе і «довіру до Власності, у тому числі довіру до уряду, що стоїть на її сторожі», така довіра «говорить про нестачу довіри до себе». Як видно, у своїх міркуваннях автор ототожнює поняття «довіра до себе», «віра в себе», «віра в Бога як джерело» споконвічного Я людини" [71, с.21-43].

Західні мислителі Нового часу охопили широке коло різних проблем довіри: від довіри до себе, довіри у міжособистісних відносинах та практичних справах до довіри до знання, чуттєвих даних та способів формування довіри, вказують на існування феномену довіри у різних соціальних сферах, багато зупиняються на аналізі співвідношення довіри та влади, довіри та права, довіри та моральності, показують зв'язок віри та довіри, досліджують природу довірливості, умови, за яких слід виявляти недовіру, тощо. У Гегеля можна зустріти різні варіанти визначення довіри: довіра є справжній, моральний спосіб мислення; моральна особистість «стосовно субстанціональної об'єктивності, до цілого моральної діяльності, вона є довіра, навмисна діяльність у її інтересах і

здатність жертвувати нею собою». Багато ідей мислителів цієї епохи про довіру отримали подальший розвиток у ХХ столітті у працях філософів, соціологів, психологів та інших фахівців.

Аналіз існуючих концепцій довіри істотний щодо його соціально-психологічного аналізу. Н. Луман диференціює поняття довіри (trust) та впевненості (confidence). Це розрізнення проводиться так: можна говорити про довіру до особистостей, але щодо соціальних інститутів необхідно говорити про впевненість. Довіра пов'язана із ризиком. І довіра та впевненість є способи протистояння складності соціуму, її редукування, але на різних рівнях соціальної системи. М. Луман визначає довіру як «генералізоване очікування того, що інша людина буде стримувати свою свободу, свої неупорядковані можливості різноманітної діяльності, поступаючи у згоді зі своєю особистістю або, точніше, з тією особистістю, якою вона обертається перед іншими, роблячи її соціально явленою». На відміну від цього впевненість у правильному функціонуванні соціальної системи, її аспект є впевненістю у надійності загальних засобів комунікації: довіри, влади, грошей. Поширення цих загальних засобів у суспільстві перетворює довіру на щось приватне і психологізоване [78, р.39-49].

М. Луман вказує, що довіра (або недовіра) може виникнути лише стосовно того, що нам до певної міри знайоме. Тому, що невідомо, ми можемо ні довіряти, ні не довіряти. Інформованість є базою і довіри та недовіри, вона робить наші очікування щодо надійними. Довіра – це очікування, яке може бути виконане. Воно є очікуванням щодо поведінки людей чи функціонування соціальних систем. Це може бути позитивним чи негативним, тобто. довірою чи недовірою. Невиправдана довіра чи недовіра не приводить з ходу, з одного разу до зміни очікувань: довіра та недовіра зберігаються, тим самим набуваючи відносної незалежності від повсякденних подій, які можуть діяти як за них, так і проти них. М. Луман характеризує довіру як «ризикований вплив на випередження». Хоча основою довіри є певна поінформованість, але вона не є достатньою для впевненості, тому на основі відомого приймається рішення довіряти чи не

довіряти. Довіра тут постає як особливий тип раціональності, схема для орієнтації та прийняття рішень [78].

Е. Гідденс визначає довіру (trust) як віру в надійність людини чи системи. Він робить різницю між довірою до людей і довірою до «абстрактних систем». Його позиція виражається таким чином: довіра між людьми «ґрунтується на взаємності відповідальності та співучасті: переконаність у чесності іншого є основним джерелом почуття чесності та тотожності себе самого. Довіра до абстрактних систем забезпечує надійність повсякденного життя, але за своєю суттю не може замінити взаємності та інтимності, що дають особисті стосунки довіри». Е. Гідденс характеризує довіру як «захисний кокон», як «покрив довіри», що дозволяє підтримувати життєздатність навколишнього світу, створеного людиною як система переваг [82, с. 117-118, 188].

Ф. Фукуяма визначає довіру (trust) як «очікування, яке виникає в даному співтоваристві і полягає в тому, що інші члени цієї спільноти демонструватимуть правильну, чесну поведінку, що відповідає духу співробітництва і базується на загальноприйнятих нормах цієї спільноти». Ці очікування можуть бути зумовлені різними підставами: цінностями, що сповідаються, нормами повсякденного життя, кодексами професійної поведінки і т. п. Наявність такої довіри призводить до формування моральної спільноти, а сама довіра перетворюється на моральний капітал співтовариства – генералізовану довіру.

А. Селігмен досліджує феномен суспільної довіри (trust) в основному в період з шістнадцятого століття до постсучасності. Він виходить із того, що «наявність довіри є суттєвим компонентом усіх стійких суспільних відносин» і що «...проблема встановлення довіри – точніше, генералізованої довіри – визначає специфіку сучасності». Як початковий момент формування системи суспільної довіри він розглядає довіру на первинному міжособистісному рівні, генералізація якого створює довіру до влади, уряду, суспільства в цілому. Водночас фактором, який підтримує суспільну довіру на достатньому рівні, є «обов'язок "виконання обіцянок"» [33, с.7-11].

А. Селігмен докладно і послідовно диференціює поняття довіри, впевненості та віри, аналізуючи різні підходи та трактування, перш ніж формулює своє уявлення про довіру. До нього він йде через низку поступових уточнень, вказуючи, що «довіра - це щось таке, що входить у соціальні відносини, коли є можливість відхилення від ролей, те, що, можливо, може бути названо "відкритими просторами" ролей та рольових очікувань», «...довіра зароджується межі системи, у її зазорах, у тому метафоричному просторі між ролями, у сфері, де ролі піддаються розгляду та інтерпретації». З погляду А. Селігмена, довіра «обумовлюється наявністю дисонансу або "пробілу" у визначенні рольової поведінки». Він каже: «Можна припустити, що довіра є різновидом віри в добру волю іншого, беручи до уваги непрозорість намірів і розрахунків цього іншого». Далі А. Селігмен наводить важливу тезу про те, що довіра є частиною людської діяльності та виникає як функція врегулювання відмінностей між соціальними ролями і всередині соціальної ролі [33, с.11-18, 21, 23-24, 41,43,58] .

Зрештою, А. Селігмен приходять до висновку, «що в сучасну епоху довіра виникає як специфічна форма генералізованого обміну, як складова частина, властива суспільству системи безумовних понять, що регулює не тільки сферу неформальних і приватних взаємодій, а й більш формальні, громадські та інституціоналізовані сфери, такі як державний устрій та економіка». І визначає довіру так: довіра є функція діяльності соціальних акторів, що реалізується поза сферою системних рольових очікувань [332, с.82, 83].

Робота П. Штомпки (P. Sztompka) - сучасного відомого польського соціолога - «Trust: a sociological theory» представляє свого роду підбиття підсумків та узагальнення соціологічних досліджень довіри у двадцятому столітті та за змістом та часом публікації. П. Штомпка також вказує на зростання інтересу до проблеми довіри, що обумовлено низкою причин, пов'язаних з особливостями сучасного суспільства [51, н. 16-17].

П. Штомпка визначає довіру як "ставку (парі) щодо майбутніх можливих дій інших людей" ("Trust is a bet about the future contingent actions of others") [510,

р.25]. Довіра проявляється у ситуаціях, коли люди діють, незважаючи на невизначеність та ризик. На думку П. Штомпки, довіра найближчим чином пов'язана з ризиком. У той же час довіряти: значить діяти так, ніби ризику немає. Довіра має два компоненти: очікування щодо поведінки іншого та впевненість на підставі цих очікувань у своїх власних діях. Вчений також розглядає два варіанти поняття недовіри (distrust) та (mistrust). Перший (distrust) у звичному значенні - недовіри, відсутності довіри, підозрілості. Другий (mistrust) - у сенсі відсутності та довіри та недовіри, нейтральна довіра, проміжна між довірою та недовірою.

П. Штомпка аналізує різні варіанти довіри. У основі цього розрізнення лежать різновиду об'єктів довіри. Ці види довіри: особиста, віртуальна, категоріальна, позиційна, групова, інституційна, процедурна, комерційна, системна довіра. Але в основі всіх видів довіри лежить довіра до людей. Він також розрізняє первинну довіру та вторинну - опосередковану - довіру. В онтологічному плані дослідник розрізняє: 1) довіру як характеристику відносин (односторонніх чи взаємних); 2) довіра як особистісну рису; 3) а також виділяє культурний контекст довіри [51, р.47, 51-59 та ін.]. Крім зазначених аспектів, П. Штомпка досліджує також підстави довіри, її функції, культури довіри та можливості їх виникнення.

Таким чином, коло соціально- психологічних досліджень довіри вельми і дуже широке. Сучасні західні соціологи розглядають довіру в основному як генералізоване (тобто узагальнене) очікування щодо окремих індивідів (а також їх груп та суспільства в цілому) того, що їхня поведінка та діяльність відповідатимуть деякому рівню взаємного сприяння. Очікування сприймається ними як специфічне ставлення, яке, з одного боку, характеризується певним станом суб'єкта, з іншого - спрямовано об'єкт очікування. У цьому вищій рівень соціальної довіри обумовлює й більшу ефективність функціонування суспільства загалом.

1.2 Дослідження довіри у контексті соціально-психологічної взаємодії.

Ряд дослідників розглядає довіру як одну з базових умов суспільного буття: без певного рівня довіри людей один до одного, довіри до продуктів праці суспільство не змогло б функціонувати (Е. Гідденс, Л. Бос, А. Селігмен, Ф. Фукуяма та ін.). Суспільство побудовано як багаторівнева ієрархічна система взаємної довіри, довіра пов'язує соціум і становить найважливіший момент його існування та розвитку.

Довіра як соціально-психологічний феномен виявляється у певному відношенні індивіда до умов середовища в цілому або до її окремих факторів. Воно має градації від абсолютної довіри до абсолютної недовіри. Спочатку довіра пов'язана зі ступенем успішності чи неуспішності задоволення потреб індивіда в цих соціальних умовах, що формує надалі певний рівень очікувань у задоволенні тих чи інших потреб у цих умовах. Це відношення може бути розглянуте: а) як поточний стан індивіда - актуальне відношення; б) як стійка, постійна його характеристика (властивість) - відношення, що склалося, в) як система певних психічних процесів, що виражають собою явище довіри, той чи інший його ступінь, г) як функціональний психічний орган довіри, що реалізує функцію довіри. Одне не суперечить іншому, а доповнює, уточнює довіру. У той самий час розуміння психічного механізму довіри як функціонального органу дозволяє виводити з нього саме ставлення довіри, і психічний стан довіри, і таку характеристику як довіру як властивості особистості, нарешті, у сукупності психічних процесів побачити сам функціональний орган довіри.

Конкретні способи формування довіри досліджують Е. Аронсон і Е. Пратканіс також в тому числі в таких складних випадках, коли потрібно перетворити з «такої, що не заслуговує на довіру, брехливої і такої, що не викликає симпатій людини в ту, яка заслуговує на довіру, правдивої і симпатичної». Головне тут: «Щоб досягти успіху, комунікатор повинен здаватися неупередженим і заслуговувати на довіру». Один із способів - комунікатор виглядає як такий, що заслуговує на довіру, якщо зовні діє проти

власних інтересів. Інший - формування впевненості аудиторії у цьому, що у неї намагаються впливати. Серед інших порад: «кажіть те, що думає аудиторія», «змусіть людей почуватися комфортно», ставте легкі цілі та повідомляйте про свою перемогу, «самі обирайте те негативне, що буде про вас написано», намагайтеся виглядати послідовним у ЗМІ (просто повторюйте те саме) і безліч інших. Дослідники говорять про те, що за допомогою засобів масової інформації довіра може бути сфабрикована до будь-кого і до чого завгодно. Вони пишуть: «Довіра створюється шляхом ретельного підтасовування ситуації таким чином, щоб «зірка» цієї події, комунікатор, виглядав саме так, як він вважає за потрібне, - привабливим, заслуговуючим на довіру, сильним, енергійним, висококваліфікованим або будь-яким, яким потрібно виглядати в дану хвилину». Е. Аронсон та Е. Пратканіс вводять поняття СМК-моделі (засобів масової комунікації модель): те, що тиражують засоби масової інформації, стає моделлю поведінки для масової аудиторії. СМК-моделі вчать нової поведінки і вказують на те, що вона є «правильною». СМК-модель найбільш переконлива, якщо справляє враження надійного, що заслуговує на довіру і привабливого джерела [27, с. 149-172].

Американський соціальний психолог Девід Майєрс (David G. Myers) звертається до проблеми довіри насамперед також у зв'язку з феноменом соціального впливу. Не розглядаючи зміст поняття довіри і не визначаючи його, він досліджує різні соціальні ефекти довіри в процесах комунікації. Автор говорить про кредитність [credibility] (переконливість, надійність, заслуговування довіри) окремих джерел інформації, комунікаторів, та способи формування кредитності (переконливості, довіри). Д. Майєрс пише: «Кожен з нас вважатиме твердження про користь будь-яких вправ кредитнішим, якщо воно походить від Національної академії наук, а не від редакції бульварного листка». «Кредитний комунікатор сприймається одночасно і як експерт, і як той, хто заслуговує на довіру». Інформація з кредитних джерел сприймається як варта довіри і здатна впливати на думки і поведінку людей. Як вказує Д. Майєрс, існують різні способи здобути довіру: почати говорити із тверджень, з якими

аудиторія згодна; бути представленим як експерт; говорити впевнено; дивитися прямо у вічі; впевненість аудиторії у тому, що нею не намагаються маніпулювати; відмова від особистих інтересів; готовність постраждати за переконання; несподівана позиція; привабливість комунікатора тощо. [22, с.315-319, 336-339, 676; 225, с. 198, 206-207, 210].

Далі Д. Майєрс аналізує низку інших аспектів формування довіри. Він говорить про те, що «комунікатор з неприємним повідомленням може втратити довіру»; той, чия думка не збігається з нашим, оцінюється нами як більш упереджений, неточний і не заслуговує на довіру. У той же час «кредитне джерело» може викликати значну зміну нашої позиції з якогось приводу: «...вплив великих або, навпаки, малих розбіжностей залежить від того, чи заслуговує комунікатор довіри». Кредитне джерело може висловлювати крайні погляди. Водночас просте багаторазове повторення будь-якого повідомлення (що використовується, наприклад, у рекламі, у виборчих кампаніях, у PR-акціях тощо) призводить до підвищення його «кредитності», довіри до нього: «Кредитна брехня може витіснити сувору правду. Складну реальність затуляють стерті кліше» [22, с.323-326, 328-330; 225, с. 199-200, 206].

Д. Майєрс вказує, що найбільший вплив на людей має не опосередкована інформація, а особистий контакт з людьми: «В експериментах комунікація зменшує недовіру, і це дозволяє людям досягти обопільної угоди». У той же час, хоча персональний вплив сильніший за вплив ЗМІ, не слід недооцінювати й останні. «Порівняльні дослідження виявили, що чим образніше подання інформації, тим переконливіше запропоновані повідомлення. У порядку зменшення переконливості різні способи подачі інформації слід, ймовірно, мати в своєму розпорядженні наступним чином: життя, відеозапис, аудіозапис, друк». Але щоб уникнути спрощень треба пам'ятати, що «у разі важких для розуміння повідомлень, їх переконливість... виявляється найбільшою, якщо повідомлення надруковано» [22, с.330-334, 336-339; 225, с.367-368].

Актуальна та складна проблема, до якої також звертається Д. Майєрс, - довіра до харизматичних лідерів та сект. Д. Майєрс пише: «Багато членів сект

були залучені до них своїми друзями чи родичами, людьми, яким вони довіряли». Лідери сект також здійснюють спеціальні процедури збільшення довіри до себе, наприклад, «сеанси ясновидіння». Особливо дієві методи вербувальників у секти щодо самотніх людей і людей, які перебувають у стані депресії, на них ефективно діють заклики: «Довіряйся наставникові, влийся в сім'ю». Найменш захищені від цього і найбільш довірливі, як вказує Д. Майєрс з посиланням на дослідницю культур Маргарет Зінгер, молоді середнього класу [22, с.343-344; 225, с.215-216].

Ще одна важлива проблема, яку досліджує Д. Майєрс, – довіра у психотерапії та консультуванні. Для психотерапії і консультування істотно, «як терапевт може створити відчуття, що він компетентний і заслуговує на довіру, і яким чином його кредитність посилює його вплив». Якщо цей імідж створено, то терапія та консультування успішні: «Непрямі моменти, такі як довіра до лікаря, відчиняють двері для ідей, до яких психотерапевт хотів би підвести пацієнта». Довіра до фахівця є тим загальним, що поєднує різні види психотерапії, консультування та цілительства, пише Д. Майєрс. Уміння викликати довіру, емпатичне слухання - це основа успіху у психологічному консультуванні та психотерапії [224, с.346-348; 225, с.208; 226, с.684-685].

Д. Майєрс також розглядає і низку інших проблем, пов'язаних із довірою. Це - подолання взаємної недовіри сторін у різноманітних переговорах і конфліктах. Він пише: «Психологи, які займаються вивченням конфліктів, повідомляють, що ключовим фактором тут є довіра». Ще одна проблема - «щеплення дітям проти впливу реклами» через їхню зайву довірливість до всього того, що показують на екрані телевізора. Піддається аналізу також і концепція базової довіри Е. Еріксона [22, с.351-352; 225, с.223, 374-375, 388-389, 395; 226, с.145-147, 792, 822].

І. Атватер (E. Atwater) і К. Даффі (K. G. Duffy) у своєму аналізі дружніх відносин визначають довіру (trust) «як абстрактні позитивні очікування щодо того, що ми маємо друзів чи партнерів, які піклуються про нас і готові прийти нам на допомогу у сьогоднішні та майбутньому». Вони вказують: «Довіра - це одна з найважливіших властивостей близьких відносин». І вважають, що

«важливість довіри і здатність зберігати віру у друзів не можна переоцінити», а втрата довіри належить до найважливішого чинника припинення дружби. І. Атватер та К. Даффі відносять до двох найважливіших характеристик довіри «вміння зберігати таємницю» та «надійність». Розглядаючи динаміку розвитку дружніх відносин, автори кажуть, що чим ближчими друзями стають люди, тим більше вони довіряють одне одному. У той же час, друзі повинні вміти уникати ситуацій, які можуть призвести до погіршення взаємин і призводити до недовіри. Важливим моментом міжособистісної динаміки дружби є те, що «люди з високою самооцінкою одержують задоволення, розповідаючи про себе і відчуваючи довіру, що зміцнюється завдяки близьким відносинам», а люди з низькою самооцінкою більш потайливі та менш довірливі. Надалі дружні стосунки можуть призводити до серйозних взаємних послуг: написати рекомендаційний лист, підписати поруку.

Такі прохання «передбачають високий рівень довіри, готовність давати і просити». І. Атватер та К. Даффі також обговорюють «неправдиві ключові ознаки», які можуть призводити до довіри на основі помилки, чим користуються шахраї. Автори обговорюють інші проблеми довіри, зокрема, наводячи дані, що довіра як риса особистості більш ніж на 50% має спадкову обумовленість [29, с.33-34, 43, 56, 59-60, 201-202, 205-207, 209-210, 509 та ін].

Р. Берон (R. A. Baron), Д. Бірн (D. Byrne) та Б. Джонсон (B. T. Johnson) розглядають довіру в аспекті крос-культурних досліджень. Для цього ними залучено конкретні матеріали вивчення рівня довіри в сучасному американському та японському суспільстві, здійсненого японськими вченими Т. Ямагіші та Ямагіші (T. Yamagishi & Yamagishi, 1989, 1994). Дослідники пишуть про необхідність визначення терміна «довіра» та розрізнення термінів «довіра» та «впевненість»: «Довіру... можна розглядати як таку собі тенденцію соціального пізнання: схильність наділяти людей більш шляхетними намірами, ніж це є насправді, що можна пояснити відсутністю повної соціальної інформації... Навпаки, впевненість ґрунтується на переконанні, що люди діють передбачувано лише під впливом особливих причин, коли їм вигідно.

Неможливо припустити, чи рухають ними шляхетні наміри і чи слід довіряти їм» [61, с. 124-125].

Дані конкретного соціального дослідження, отримані японськими вченими, показують, що американці довірливіші, ніж японці. Ямагіші в процесі інтерпретації отриманих результатів, вказують на те, що довгострокові відносини є центральною частиною японської культури, вони цінуються суспільством, що робить передбачуваною поведінку людей, але це передбачуваність не співвідноситься японцями з позитивними властивостями чи намірами інших індивідів, тобто, дана характеристика є наслідком структури відносин, а не персональних особливостей. Для США довгострокові відносини неспецифічні. Тому у своєму пророкуванні поведінки інших людей американці спираються на особисту довіру. Таке явище дослідники позначають як «когнітивне усунення» [61, с. 124-126].

Р. Берон, Д. Бірн та Б. Джонсон роблять низку висновків. По-перше, «феномен, який часто помилково розглядається як високий рівень довіри в японському суспільстві, насправді є високим рівнем взаємної впевненості - свідомості того, що інші діятимуть передбачувано, тому що вони залучені до довготривалих, стабільних відносин». По-друге, «всупереч поширеній думці, американці насправді є довірливішими людьми, ніж японці». По-третє, довіра є формою когнітивного усунення - тенденцією приписувати іншим благородніші мотиви, ніж можна припустити з урахуванням наявної інформації. По-четверте, тенденція довіряти іншим людям властива соціальному пізнанню загалом, але настільки, наскільки рівень нашої довіри перевищує рівень, який відбиває дійсність [61, з. 124-126, 132].

Крім того, зазначені автори звертаються до аналізу довіри у зв'язку з поняттями дружельюбності, дружби та кохання, які передбачають довіру. Вони також посилаються на Бартолом'ю (Bartholomew), яка показала зв'язок двох базових величин: 1) позитивної - негативної оцінки себе і 2) сприйняття інших, як заслуговують - не заслуговують на довіру, - з особливостями взаємовідносин

з оточуючими. Довіра до інших є чинником вступу у взаємини, недовіра призводить до уникнення взаємин, особливо близьких [61, с.280-293, 384].

Р. Берон (R. A. Baron), Н. Керр (N. Kerr) та Н. Міллер (N. Miller) аналізують також причини, з яких людина відчуває довіру до групи; індивідуальні відмінності у рівні довіри; етнічний чинник рівня довіри та інших. Не дійшовши певних висновків, автори розглядають кілька теорій, які пояснюють, чому людина прагне приєднатися до групи і відчуває до неї довіру. Теорія соціального навчання говорить про те, що ми навчаємось залежно від інших. Відповідно до теорії соціального порівняння, люди об'єднуються у групи, щоб мати інформацію для порівняння з метою уникнення неадекватних рішень та суджень. Теорія обміну вважає, що групи, які забезпечують максимум «вигод», є найбільш бажаними для її членів. Соціобіологія стверджує, що люди об'єднуються у групи з метою виживання [62, с. 12-15].

Р. Берон, Н. Керр та Н. Міллер вважають, що рівень індивідуальної довіри є фактором соціальної кооперації: згідно з дослідженнями, люди з «високим ступенем довіри» частіше кооперуються, ніж люди з «низьким ступенем довіри». Крім того, в умовах «суспільної дилеми», коли загальні ресурси виснажуються, люди з «низьким ступенем довіри» продовжують користуватися цими ресурсами поки що це можливо, тоді як люди з «високим ступенем довіри» зменшують свої потреби, «продовжуючи вірити, що інші люди, зрештою, зрозуміють, що потрібна загальна жертва для спасіння всіх». Розрізняючи такі типи людей: індивідуалісти, кооператори, альтруїсти і змагаються, - автори вказують, що такі, що змагаються менш довіряють іншим, ніж кооператори [62, с. 148-150].

Етноцентризм проявляється в універсальній та сильній симпатії до своєї етнічної групи та негативної оцінки «чужих» груп. Як вказують Р. Берон, Н. Керр та Н. Міллер, «етноцентричне упередження передбачає наявність взаємно підкріплювальних зв'язків між аттитюдними, ідеологічними та поведінковими механізмами, які посилюють групову згуртованість та неприйняття «чужих груп». Дослідження показують, що параметром, що відповідає за загальне упередження всередині групи щодо «чужої» групи, є формулювання «що

заслуговує на довіру». Своя група та її члени «заслуговують на довіру», вони ставляться вище за низкою характеристик, їм приписуються позитивні властивості, тоді як «чужа» група бачиться поганою навіть у ситуаціях, коли обидві групи демонструють той самий патерн поведінки. У цьому полягає пояснення, чому різні етнічні групи відчують один одного неприязнь і недовіру [62, с. 175-177, 179-180].

Рудольф Вердербер (R. F. Verderber) та Кетлін Вердербер (K. S. Verderber) пропонують ряд даних щодо феномену довіри в рамках проблеми спілкування. Вони розглядають довіру у двох відносинах: 1) довіру у дружбі та близьких відносинах та 2) довіру до оратора. Залежно від соціальної ситуації, вони по-різному визначають довіру. Досліджуючи дружні та близькі відносини, автори визначають довіру як «здатність людини йти на ризик, пов'язаний з тим, що її добробут починає залежати від іншої людини». Вони виділяють п'ять основних ознак дружби: позитивність, довіра, відкритість, допомога друзям друзів та взаємовиручка. Ще більше значення довіра має при близьких відносинах: «Близькі люди відрізняються від «звичайних» друзів більшим ступенем відданості, довіри, відкритості та задоволення, яке вони отримують від своїх стосунків... Близькі люди – люди, яким ми довіряємо свої найпотаємніші почуття» [66, с. 127-128, 130-131, 135, 312].

Роберт Чалдіні (R. B. Cialdini) досліджує довіру у зв'язку з проблемою впливу на людей, а також близьких стосунків. Він вказує, що ми більше довіряємо тим, хто нам подобається, хто схожий на нас, хто хвалить нас, хто здається нам щирим. Хоча будь-яка довіра має межі, якщо ми розуміємо, що нами намагаються маніпулювати. Автор пише, що «професіонали поступливості» вміють заслужити довіру у людей, щоб використати її у своїх інтересах. У тому арсеналі багато грошей, які недавно отримали наукове висвітлення у соціальної психології, але фактично застосовують багато століть. Крім перерахованих вище, це - «правило взаємного обміну і принцип впливу авторитету, що заслуговує на довіру», «принцип контрастного сприйняття»,

методики типу «хороший коп/поганий коп» та ряд інших, які призводять до «повної довіри» жертви [428, с. 160-174, 210-214].

Р. Чалдіні та співавтори також вказують на високе значення довіри у дружбі та коханні. Дослідження показують, що дружні стосунки описуються за допомогою понять: взаємна радість, підтримка, відкритість, довіра та рівність. До характерних ознак дружби належить судження: «Друзі довіряють один одному і діють на користь один одного». Як вказують автори, серед тридцяти найпоширеніших і найчастіше згадуваних ознак кохання довіра перебуває на восьмому місці, багато інших ознак припускають довіру чи пов'язані з нею. Факторний аналіз показує, що всі ознаки любові можуть бути зведені до трьох груп, одна з них включає довіру, чесність, підтримку і здатність прощати [429, с.261-262,293-295].

Ще в 1951 році Карл Ховленд (С. Novland) і Уолтер Вейс (W. Weiss) провели дослідження, яке дозволило ввести поняття «заслуговує на довіру» (credible). Вони встановили, що в залежності від того, від кого походить одне й те саме повідомлення, воно розглядається людьми або як заслуговує на довіру, або як ненадійне. Тим джерелам інформації, які сприймаються як компетентні, виявляється довіра, тим, що вважаються такими, що мають низький рівень надійності, у довірі зазвичай відмовляють, незважаючи на переконливі аргументи [490, р.635-650].

Дж. Ремпел (J. K. Rempel) та Дж. Холмс (J. G. Holmes) у своїй роботі «Як я довіряю тобі?» досліджували фактор довіри (trust) у процесі розвитку дружби. Виявляється, вихідний рівень довіри, який пропонують індивіди у міжособистісних відносинах, є безпосередньою причиною того рівня довіри, який буде присутнім у цих відносинах. Люди із спочатку високим рівнем довіри більш позитивно тлумачать відносини, що склалися, і не схильні на основі окремих неприємних подій змінювати своє ставлення. Люди з низьким рівнем довіри не користуються довірою інших та налаштовані на підтвердження своїх сумнівів. Вони постійно перебувають у порочному колі: одного разу підірвана довіра, зменшує рівень довіри і це отримує нові підтвердження. Висновок, який

роблять дослідники: здатність довіряти передбачає певний ризик, але люди, які мають відносно високий рівень довіри, мають можливість спокійніших і комфортніших відносин [503].

Мішель Палуді (M. A. Paludi) аналізує значення довіри у жіночій дружбі різного віку. Вона каже, що в жіночій дружбі встановлюються ближчі та довірчі відносини, ніж у чоловічій. Більше того, у підлітковому віці, згідно з деякими дослідженнями, і хлопчики і дівчатка вважають за краще мати як друга - дівчинку, «оскільки в розмовах з ними створюється атмосфера близькості та комфорту». Вона пише: «Дівчата-підлітки встановлюють одна з одною довірчі близькі стосунки». Розрізняючи три типи дружби: незалежний, диференціальний і груповий, М. Палуді вказує, що в диференціальній дружбі є ближчі друзі, кому можна довіряти, і більш далекі. Вона також наголошує, що «для жінки дружба має дуже велике значення протягом усього життєвого циклу». Жінки цінують у жіночій дружбі «чутливість, підтримку, довіру та чесність» [263, с.246-265].

До аналізу довіри у дружніх відносинах звертаються П. Андерсен (P. A. Andersen), Л. Гуерреро (L. K. Guerrero), а також К. Діндіа (K. Dindia). Дослідники вказують, що справжня дружба ґрунтується на відкритості та довірі. Люди вірять, що друг навмисно не завдасть їм шкоди і довіряють друзям свої таємниці, а також впевнені у допомозі друзів. Автори наводять дані, що вказують на існуючі відмінності у дружбі різних статей: між жінками складаються довірчіші стосунки, ніж між чоловіками. У них великий ступінь саморозкриття та взаємності [474, р.21-36; 485 р.171-184].

Р. Харріс (R. J. Harris), розглядаючи наслідки впливу засобів масової інформації (насамперед, телебачення та відео) на аудиторію, виділяє серед них «настанови настанови» (формування установок по відношенню до тих чи інших соціальних явищ), які поділяє на «інтелектуальний компонент, або компонент довіри» та «емоційний компонент». Ці компоненти можуть бути узгоджені між собою, так і суперечити один одному [420, с.41-45].

Таким чином, у ряді випадків західні соціальні психологи, які займаються довірою, або не визначають саме поняття довіри (переважає ця позиція), або

визначають її ситуативно, або приймають соціологічне трактування довіри. У той самий час основна спрямованість їх досліджень - це звернення до розгляду: чи чинників, формують довіру, чи до вивчення самої довіри як чинника (особливості, ознаки) тих чи інших соціальних процесів (домінує даний підхід). Американські соціальні психологи досліджують феноменологію довіри, явища в яких довіра (недовіра) присутня як їхній певний момент (дружба, романтичні відношення, взаємини різних етносів, культур, соціальних верств, психотерапія, конфлікти та способи їх вирішення, реклама, виборчі кампанії, виступ ораторів та ін.), найчастіше його епіфеномени. У цьому напрямі ними досягнуто суттєвих успіхів. Деякі результати їх досліджень представлені в цьому неповному огляді. Але в них немає теорії довіри, вони навіть рідко визначають довіру, не дають її розгорнутих характеристик, не досліджують її сутність, механізми прояву, орієнтуючись на інтуїтивне його розуміння та емпіричні дані з метою практичного вирішення деяких соціальних проблем.

1.3 Дослідження значення довіри в онтогенезі людини.

В рамках психоаналітичного підходу Е. Еріксон досліджує феномен довіри в онтогенезі людини. Він вказує на те, що віддає перевагу терміну «trust», хоча в цьому ж контексті може бути використаний і термін «confidence». Ця перевага пов'язана з тим, що в «trust» укладено більше наївності та взаємності: про немовля можна сказати, що «воно довіряє (-ся)» (to be trusting) у тих випадках, коли було б занадто сказати, що «він має впевненість (твердо вірить)» (has confidence)» [458, с.11; 459, с.235-236].

Розрізняючи вісім стадій розвитку людини, Е. Еріксон вважає найголовнішим, ядерним («нуклеарним»), конфліктом першого віку конфлікт «базисна довіра проти базисної недовіри». Почуття базисної довіри формується виходячи з досвіду першого року життя. Базисну довіра Е. Еріксон розглядає «як

наріжний камінь вітальної особистості». Він вважає, що ступінь довіри, яка буде винесена з раннього дитячого досвіду, насамперед залежить «від якості материнських відносин з дитиною». Матері викликають почуття довіри у своїх дітей, якщо поєднують у собі «чуйну турботу про індивідуальні потреби малюка з непохитним почуттям вірності». Почуття довіри, що виникає в результаті у дитини, формує основу почуття ідентичності, що згодом починає об'єднувати у собі три почуття: 1) відчуття дитиною, що з нею «все гаразд»; 2) відчуття, «що вона є сама собою» і 3) почуття, «що вона стає тим, кого інші люди сподіваються у ній побачити» [458, с.106-107, 113; 459, с.237, 259-264].

У всьому, що роблять батьки, діти мають відчувати присутність соціального значення. Це призводить до формування базисної довіри, яка протягом усього життя людини протистоїть негативним почуттям позбавленості, розділеності і покинутості. Е. Еріксон вказує, що переважання базисної довіри над недовірою є першим кроком у психосоціальной адаптації. Якщо в онтогенезі дитини набуває розвитку базисна недовіра, то у дорослого це супроводжується у формах вираженого відчуження в проблемних ситуаціях, такі індивіди «втікають у себе». Вирішення проблеми в цьому випадку полягає в тому, щоб переконати людину з превалюванням базисної недовіри в тому, що вона може довіряти собі та іншим і що довіряють їй [458, с.106-107; 459, с.237-238, 260].

К. Роджерс, один із засновників гуманістичного спрямування в психології, розглядає проблему довіри у зв'язку з самоактуалізацією особистості. К. Р. Роджерс є творцем недирективного психологічного консультування та психотерапії (інша назва - особистісно-центроване консультування та психотерапія). Він виходить із того, що людина має тенденцію до самоактуалізації, реалізація якої призводить до більшого здоров'я та особистісного зростання. Завдання психотерапевта чи консультанта у цьому - бути помічником усунення емоційних блоків та інших перешкод. Особистий досвід консультування та психотерапії навів К. Р. Роджерса до низки висновків про специфіку адекватних взаємин спеціаліста та клієнта [303, с.57-69].

Серед цих висновків: "Я можу довіряти своєму життєвому досвіду". К. Р. Роджерс вважає, що «цілісне організмичне відчуття ситуації» означає значно більше, ніж її логічне осмислення. «Довіряючись якомусь внутрішньому неінтелектуальному почуттю», людина робить справді правильний крок. Власний досвід Р. Роджерса показує, що у міру того, як він «став більше довіряти цим цілісним реакціям», він виявив, що може їх використовувати в організації «розумної роботи». К. Р. Роджерс робить висновок, що він повинен більше вірити сукупності свого життєвого досвіду, який є розумнішим, ніж інтелект. Він пише: «Досвід для мене є найвищим авторитетом. Пробний камінь валідності – мій власний досвід» [303, с.63-65].

Дані висновки К. Р. Роджерс відносить до психотерапії та особистісного зростання. У цьому процесі «людина все більшою мірою виявляє, що її власному організму можна довіряти». К. Р. Роджерс пише: тією мірою, якою людина відкрита всьому своєму досвіду, він має доступом до всіх даних, необхідним для вибудовування адекватної поведінки. Людина може дозволити своєму цілісному організму «розглянути, зважити і привести в рівновагу кожен стимул, потребу та вимогу, їхню відносну значущість і силу. Зробивши це складне зважування та врівноважування, вона здатна знайти такий шлях дій, який, здається, найкраще задовольняє всі її далекі та нагальні потреби у ситуації». «Як правило, коли клієнт відкритий своєму досвіду, він починає знаходити свій організм більш заслуговує на довіру». Все більша довіра до свого організму дозволяє організму стати тим засобом, який забезпечує досягнення найкращої поведінки в кожній ситуації в теперішньому. Основний висновок, який робить К. Р. Роджерс, полягає в наступному: «в основному природа вільно функціонуючої людини творча і гідна довіри» [303, с.165-166, 240-247].

Як і К. Р. Роджерс, А. Г. Маслоу пов'язує довіру з проблемою самоактуалізації. Він розглядає питання про здоровий розвиток дитини у зв'язку зі своєю теорією базових потреб і каже, що тільки передбачуваний світ формує довіру дитини до світу: «...непередбачуваність світу, його небезпека переконує дитину в тому, що цьому світу не можна довіряти». Водночас «діти, які постійно

відчувають любов та турботу батьків, діти, у яких сформовано базове почуття довіри до світу, часом з вражаючою легкістю переносять випадки депривації, дисциплінуючий режим, покарання та тому подібні речі, вони не сприймають їх як фундаментальну загрозу як загрозу своїм головним, базовим потребам і цілям». До факторів, що викликають суб'єктивне відчуття загрози, А. Г. Маслоу відносить серед інших обставини, які загрожують «почуттю базової довіри до світу та почуття впевненості у собі». Аналізуючи дитячу агресію, він каже, що якщо у дитини відсутня базова почуття довіри та безпеки, то вона «поводитиметься егоїстично, деструктивно та агресивно». Невротичний розвиток особистості призводить до того, що доросла людина веде себе як дитина, потреба у безпеці «примушує її шукати собі захисника, сильну особистість, на яку вона могла би розраховувати, якій вона могла б повністю довіритися...». Психічно здорова і самоактуалізована людина довіряє собі і світу, вона синергічна, її гасло: «Будь здоровий і довіряй своїй природі» [230, с.81-86, 165-173, 184-188, 257-259]. (Тут напрошується мимовільна асоціація з Сенекою: здоровий задоволений собою та довіряє собі.)

А. Г. Маслоу пише про те, що необхідно зрозуміти, що таке любов та навчитися виховувати її, бо «інакше світ буде поглинутий ненавистю та недовірою». У психічно здорових сім'ях подружжя та діти підкоряються «турботі та догляду люблячого... з беззахисною довірливістю». Хороша дружба має такі характеристики, як «щирість, чесність, довіра, відсутність загрози та потреби захищатися». А. Г. Маслоу також зазначає, що добрі людські відносини є сильним психотерапевтичним засобом і професійний психотерапевт повинен взяти їх на озброєння; він «має вчити свого пацієнта довіри до життя і відпускати його в самостійне життя в той момент, коли відчує, що він готовий до взаємодії з ним». Звертаючись до аналізу суспільства, А. Г. Маслоу каже, «що у хворому суспільстві, у суспільстві, зараженому страхом, недовірою, підозрілістю та ворожістю, люди не мають можливості повною мірою задовольнити свої потреби у безпеці, любові, повазі, довірі та правді». У той же час, дотримуючись правильної логіки: «...жити в "хорошому суспільстві" (у братньому,

синергічному, довірчому...) "краще", ніж у суспільстві, де править закон джунглів... краще як суб'єктивно, так та об'єктивно». Поняття довіри А. Г. Маслоу стосується і у зв'язку з низкою інших питань [див.: 230, с.27-30, 261-262, 273-275, 303, 329-340, 363-364, 378-379, 446].

Проблеми віри, довіри та впевненості у низці своїх творів торкається Еріх Фромм. Фундаментальною основою трактування зазначених понять та його форм є розрізнення «між володінням і буттям». Він пише: «...володіння та буття є двома основними способами існування людини, переважання одного з яких визначає відмінності в індивідуальних характерах людей та типах соціального характеру». «У релігійному, політичному чи особистому сенсі поняття віри може мати два абсолютно різні значення залежно від того, чи використовується вона за принципом володіння чи буття». Якщо в першому випадку віра є «володіння певною відповіддю», то «віра за принципом буття - ...внутрішня орієнтація, встановлення людини. Правильніше було б сказати, що людина вірить, а не що має віру. (Теологічна різниця між вірою, яка є довірою [fides quae creditur], і вірою як довірою [fides qua creditur] відображає аналогічну різницю між змістом віри та актом віри)». Е. Фромм задається риторичними питаннями: «Чи можемо ми жити без віри? Хіба не має немовля довіритися грудям своєї матері? Хіба не повинні всі ми мати віру в інших людей, нарешті, у самих себе?..». «Моя віра в самого себе, в іншого, в людство, в нашу здатність стати людьми в повному розумінні цього слова також передбачає впевненість» і ця впевненість ґрунтується на особистому досвіді людини. Філософ і психолог пише, що людина має повне несвідоме знання реальності, хоча і витісняє це знання зі свідомості. У той же час: «Коли ми зустрічаємося з небезпечною людиною, ми знаємо, що вона небезпечна; ми знаємо, коли маємо людина, якій можна повністю довіряти...» [416, с.21-22, 49-52, 103-106, 163].

Розглядаючи сучасне йому західне суспільство, Е. Фромм каже, що сучасне людство у своїй масі втратило здатність до самостійного мислення, що призводить до парадоксального явища: з одного боку – цинізм і скептицизм, з іншого – «дитяча довіра до всього, що буде сказано з достатнім апломбом». Він

пише: «...ми перестали довіряти власним силам, ми втратили віру в людину, у самих себе», «ми не довіряємо власним міркуванням». Відчуженість і недовіру сучасної людини, вважає Е. Фромм, можуть бути подолані спонтанною активністю, яка поєднає його з людьми, з природою, із самим собою. Він також вказує, що дитина, впевнена у своїй матері, матиме нормальний розвиток, а дитина, яка «недостатньо довіряє материнській любові», набуде патологічних рис характеру. Описуючи типи людських характерів, Е. Фромм каже, що з деяким із них властива «довіра до життя», тоді як іншим, навпаки, підозрілість і цинічність, треті здатні імітувати будь-які ролі, якщо є попит, зокрема бути тими, «які вселяють довіру» [415, с.45, 79, 92, 208-209, 216-217, 236, 242-243; 417, с.23, 56-63, 72, 96-99, 188-189, 229-230, 254-261 та ін].

Е. Шостром визначає сучасну людину як маніпулятора. Маніпулятор «експлуатує, використовує та/або контролює себе та інших як речі певними саморуйнівними способами». Протилежний маніпулятору тип людини - актуалізатор. Актуалізатор «цінує себе та оточуючих як особистостей чи суб'єктів з унікальним потенціалом». Е. Шостром пише: «Актуалізована людина довіряє своїм почуттям, розуміє свої потреби та переваги, визнає власні бажання і провини, радіє справжньому противнику, пропонує, коли потрібно, необхідну допомогу і щира і конструктивна багато в чому, в тому числі і в агресії». А маніпулятор, навпаки, нещирий і брехливий «в безперервній гонитві за задоволенням власних бажань» [447, с.10-14].

Маніпулятор представляє серйозну проблему для себе, оточуючих та суспільства. Він завжди негативний. Втім, маніпулятор це не розуміє. Самоактуалізація ж є новий напрямок життя, альтернативний маніпуляціям. Терапія маніпулятора полягає в тому, щоб він зумів усвідомити «власний потенціал, що актуалізує». Е. Шостром свідчить, що «для актуалізатора життя - це захоплюючий процес довіри до себе тут-і-тепер». Актуалізатор орієнтований на справжнє, на буття кожної миті, він «черпає відчуття власної цінності зі своєї адекватності в діяльності», з довіри до власної незалежності. У процесі психотерапії «саморуйнівні маніпуляції можуть бути трансформовані в

самореалізуючу актуалізуючу поведінку». І тому досить усвідомити власні маніпуляції [447, з. 12-13, 87-97, 196-218].

На необхідність встановлення довірчих відносин при груповій психотерапії вказує К. Рудестам. Він пише: «Виникнення почуття самотності, покинутості групою - цілком звичне явище тим учасникам, яким важко довіряти іншим чи які відчувають тривогу, пов'язану з ризиком розкрити себе». У міру того, як вони починають довіряти і розкривати своє «Я», ці учасники все більше усвідомлюють свою схожість з іншими, тоді як раніше бачили лише відмінності. К. Рудестам показує, що є безліч способів роботи з таким елементом групи як довіра її учасників один до одного. При цьому вправи, пов'язані з фізичними діями, виявляються для членів групи, які відчувають до неї недовіру та відторгнення, більш значущими та корисними, ніж просто розмова про їхнє почуття недовіри. Для деяких учасників групи вправи, пов'язані з почуттям довіри, можуть стати джерелом досить травматичного досвіду [315, с.116-117, 328-329].

Безліч вправ, спрямованих формування групової довіри пропонує К. Фопель. Він говорить про те, що важливо, щоб у групі сформувалася взаємна довіра, а не конкуренція між її учасниками. У той самий час він показує, що «довіра групи - не стала величина, а певний процес», вона завойовується повільно і з конкретним досвідом. Воно також легко може бути зруйноване. Процес формування довіри в групі - це спільна робота всіх її учасників [411, с.207-244].

Дж. Коттлер у своїй книзі «Довершений психотерапевт» говорить про те, що «психотерапевти, яких сприймають як надійних і заслуговують на довіру, зазвичай домагаються хороших результатів». З його точки зору «для психотерапевта набагато важливіше бути гарною людиною, ніж володіти техніками... Клієнт, як правило, схильний довіряти, захоплюватися і прислухатися до людини, яку вважає «хорошою». Дж. Коттлер вказує на особливості соціальної перцепції, які формують довіру клієнта до психотерапевта. Такий психотерапевт у ладу із самим собою, природний,

задоволений і впевнений у собі, він добре говорить, має розвинене почуття власної гідності, визнає свої помилки і не втрачає при цьому віри в себе, виконує свої обіцянки, щирий і сердечний [173, с. 79-81].

До проблеми «встановлення контакту та завоювання довіри» у консультуванні та психотерапії звертаються також Сара Файн (Sara F. Fine) та Пол Глассер (Paul H. Glasser). Автори вважають довіру – «головною складовою терапевтичних відносин» і виходять з того, що «основним завданням першої консультації є встановлення довірчих відносин з клієнтом». Довіра між спеціалістом і клієнтом формується, якщо «провідну роль у взаємодії грає клієнт, а психотерапевт слідує за ним». Зміцнення довіри залишається найважливішою складовою процесу консультації та психотерапії: «Довіра зростає, якщо психотерапевт відкритий тому, що він чує, чесний у своїх відповідях, і ніколи не бреше навіть заради того, щоб втішити або безпідставно обнадіяти клієнта». Автори вказують також, що «довіра лежить в основі будь-якої техніки терапевтичного впливу, незалежно від професійної орієнтації фахівця та умов проведення сеансу, будучи, мабуть, тією єдиною ниткою, яка пов'язує докупи всі професії, зайняті наданням допомоги людям» [400, с.19 , 28, 30-31, 35, 41, 48, 56-57, 85-88, 107, 113, 115-116, 125, 129].

Виходячи із завдань консультування та терапії, С. Файн та П. Глассер визначають довіру таким чином: «Довіра – це такий стан, коли клієнт вірить у те, що фахівець прикладає всі свої сили для полегшення його страждань, навіть якщо він при цьому не до кінця розуміє суть того, що відбувається». Головна характеристика довіри - «непохитна віра клієнта в добру волю консультанта та в його добрі наміри щодо нього». З психологічної точки зору довіра означає впевненість клієнта в незмінній доброзичливості та емоційній підтримці психотерапевта, безбоязність висловлювання перед ним емоцій та думок, а також готовність клієнта вислухати його заперечення. Почуття довіри клієнта включає також його переконаність у збереженні конфіденційності наданих ним про себе відомостей. С. Файн та П. Глассер докладно розглядають ті фактори, які дозволяють встановити довіру між клієнтом та фахівцем: чесність, «пливти за

течією», катарсис, емпатія, підтримка, використання пріоритетів клієнта, злиття тощо. Автори укладають: «Без довіри терапія неможлива» [400, с. 129-143 та ін].

На суттєвість довіри у психотерапії також вказує Д. С. Вітакер (D. S. Whitaker). Він, говорячи про основну мету групової роботи (використання групи надання психологічної допомоги), визначає також її мети. У тому числі першою йде: «1. Намагатися вести групу, підтримуючи атмосферу довіри на рівні, що дозволяє окремим її учасникам відчувати себе в достатній безпеці, щоб залишатися в групі та самостійно йти на ризик» [67, с.39, 42-43]. До проблеми довіри звертається і низка інших психологів та психотерапевтів.

Як видно з наведених висловлювань Е. Еріксона, К. Р. Роджерса, А. Г. Маслоу, Е. Фромма, Е. Шострома, К. Рудестама та інших психологів та психотерапевтів, хоча зазначені вчені досліджують певні аспекти феномену довіри, вони не дають розгорнутої експлікації поняття довіри, апелюючи в основному до інтуїтивного розуміння цього явища. У всіх випадках описувані аспекти є суттєвими з точки зору онтогенезу довіри та особливостей його індивідуального прояву, у тому числі тих наслідків, до яких призводить наявність в особистості базової довіри або недовіри до життя, людей, соціуму, і пов'язаних з цим психологічних та соціальних труднощів дорослої людини, у різних процесах діяльності, самоактуалізації, нарешті, психотерапії та консультування тощо. Поняття базової довіри (Е. Еріксон) є вкрай важливим у плані з'ясування, з одного боку, сутності самої довіри, з іншого боку, значення довіри у структурі особистості, детермінації ним інших особистісних проявів.

1.4. Психологічні дослідження формування базисної довіри в період дитинства.

Відповідно до уявлень Л. Виготського, при розвитку дитини вихідним моментом вікового періоду є «соціальна ситуація розвитку». Соціальна ситуація

розвитку «через переживання та діяльність» визначає «спосіб життя дитини, або її соціальне буття». «У стабільному віці соціальна ситуація (спілкування) не змінюється, відбуваються лише дрібні, молекулярні зміни в узагальненні, які, накопичуючись, дають зрушення, кризи. Відтворення день у день колишньої ситуації розвитку стає неможливим. З'являється і реалізується потреба у новому типі спілкування» [71, с.259, 355-356, 383; 250, с.72-89]. В.Давыдов пише: «Соціальна ситуація розвитку - це насамперед ставлення дитини до соціальної дійсності» [93, с.98].

До проблеми довіри звернувся та розвинув глибоку концепцію довіри відомий психолог В. Зінченко. Він веде психологічний аналіз почуття довіри. Будучи великим фахівцем з дитинства, він, як і Е. Еріксон, своє дослідження починає з питань формування базисної довіри/недовіри в період дитинства. Підтримуючи думку Е. Еріксона на значення першого року життя у формуванні базисної довіри/недовіри на основі комунікації, в основному з матір'ю, В. П. Зінченко в той же час вказує, що існують і інші важливі фактори, що формують довіру, це, насамперед, речові (предметні) та природні джерела довіри [131; 132].

В. Зінченко вважає: «Почуття довіри до світу, що виникає, живиться з найважливіших, хоча і прихованих джерел. І, хоч як це здається дивним, одна з головних - речі, які нас оточують. Їм не довіряти важко». Почуття довіри є предметним, «воно виникає не стільки зі спілкування, комунікації, роздумів, скільки з самого буття». Людина «вкладає» себе у речі, у навколишній світ, пожвавлює його, персоніфікує, як би долає межу між об'єктивним та суб'єктивним. І чим більше людина вклала в цей світ себе, свою душу, тим більше вона довіряє цьому світу. Говорячи про речі, В. Зінченко ведеться не про минущі споживчі товари, а про те речове оточення людини, яка склала певну основу розвитку людини в онтогенезі і продовжує становити постійну речову стабільність її існування. Природні джерела довіри полягають у більшій передбачуваності природи, ніж людини. Людина, що виростає на природі, має велику довіру. Разом із втратою природи людина втрачає і одну з базисних передумов своєї довіри [132, с.68-72].

В. Зінченко визначає довіру як «афективне попередження та оцінці сенсу подій», розглядаючи її як стан чи почуття. Довіра не відкидає «інтелектуального опрацювання», якщо на це є час. У той самий час головним є «здатність прислухатися себе, довіритися своїм почуттям», що властиво далеко ще не всім. «Почуття глибокої довіри до себе, до людей, до світу – наріжний камінь здорової особистості». Людина має навчитися розуміти, чому можна довіряти, а чого не слід. І те, й інше украй важливо. Це нормальна здатність до довіри та недовіри. Але людина ніколи не зможе втратити здатність до довіри, виявляючи довіру чи недовіру у конкретних ситуаціях, оскільки базисна довіра формувалася разом із предметним сприйняттям світу [131; 132, с.68-72].

Ще один важливий момент, на який звертає увагу В. Зінченко, полягає в тому, що почуття базисної довіри/недовіри, що формуються у немовляти, є основою здібностей самоврядування та управління іншими. Він пише: «Управління - перша вихідна форма людської діяльності. Немовля ще не опанувало мови, не опанувало своїми руками та ногами і, тим не менш, ефективно керує батьками, особливо успішно - бабусями та дідусями». Задоволення бажань немовляти «формує і зміцнює як почуття глибокої довіри, а й звичку, і деякі навички управління», які отримують подальший розвиток разом із зростанням дитини і становлять потім необхідну основу управлінських здібностей дорослої людини [131].

В. Зінченко також звертає увагу на соціальні наслідки відсутності довіри у суспільстві. Він говорить про тотальну кризу довіри в суспільстві, розглядаючи при цьому недовіру народу до влади, до чиновників, до міліції, до армії, до судочинства, до банків, засобів масової інформації як нормальну, здорову захисну реакцію на хронічну брехню влади. В.Зінченко вказує, що «сьогодні проблема довіри – це проблема уряду та його інститутів, а не народу. А наш легковірний народ усе ще відкритий до довіри...» Водночас В. Зінченко вважає, що «...і в нашій країні поступово приходять до усвідомлення правильності тези Б. Мільнера: «Довіра — ключ до успіху економічних реформ "» [132, с.68-72].

Т. Скрипкіна розглядає довіру з позиції цілісної взаємодії системи «Людина та Світ», вказуючи, «що при всьому різноманітті феноменологічних проявів довіри умови її виникнення, характеристики функціонування та закономірності існування залишаються універсальними у всіх сферах життєдіяльності людини» і тому довіра «виступає базовою умовою цілісної взаємодії людини зі світом». Як щодо самостійного феномену Т. Скрипкіна досліджує довіру до себе і говорить про оптимум співвідношення довіри до себе та довіри до світу. Довіра до іншого розглядається нею як окремий випадок довіри до світу [345, с.3-5].

Т. Скрипкіна визначає довіру як «здатність людини апріорі наділяти явища та об'єкти навколишнього світу, а також інших людей, їх можливі майбутні дії та власні передбачувані дії властивостями безпеки (надійності) та ситуативної корисності (значущості)». Диференціюючи довіру до себе та довіру до світу авторка вказує на те, що обидва явища «завжди перебувають у відносинах діалектичного взаємозв'язку». «Людина завжди довіряє собі і світу одночасно». Т. Скрипкіна розглядає «довіру до світу як специфічний суб'єктний феномен, сутність якого полягає у специфічному відношенні суб'єкта до різних об'єктів чи фрагментів світу, що полягає у переживанні актуальної значущості та апріорної безпеки цих об'єктів чи фрагментів світу для людини». Авторка вважає, що таке ставлення до світу уможливорює сам акт взаємодії зі світом [343, с.139, 149, 154-155; 345, с.97].

Значну увагу Т. Скрипкіна відводить дослідженню феномену довіри до себе. Авторка говорить про довіру до себе як про суб'єктну утворення особистості. Вона визначає довіру себе так: довіра до себе є «рефлексивний, суб'єктний феномен особистості, що дозволяє людині зайняти певну ціннісну позицію стосовно себе, до світу і, з цієї позиції, будувати власну життєву стратегію». Довіра до себе є істотним чинником суб'єктності особистості. Вона також зазначає: «розвиток оптимального рівня довіри до себе показником як цілісності, а й зрілості особистості» [343, с.244; 345, с.133, 139, 167-170].

Довіра до іншого розглядається Т. Скрипкіною «як умова соціально-психологічного ставлення та спілкування». Вона пише, що довіру до іншого можна «трактувати як внутрішній стан готовності до прояву довіри хоча б одного з двох суб'єктів, що взаємодіють...». Своє дослідження Т. Скрипкіна завершує виділенням соціальних функцій довіри [343, с. 189; 344, с.21-30; 345, с.181-197, 235]. Як видно, запропонована концепція довіри охоплює значний обсяг проблематики довіри і сьогодні є найбільшим дослідженням психології довіри у вітчизняній науці.

На деякі аспекти довіри звернула увагу також Н. Самоукіна у зв'язку з аналізом симбіотичних аспектів відносин між матір'ю та дитиною [327]. Вона досліджує, зокрема, способи трансляції матір'ю своєї довіри чи недовіри дитині. Вона пише: «Передача психологічного проекту матір'ю відбувається через створення нею для своєї дитини зони свободи та можливостей чи обмежень та заборон. Свобода («Роби, що хочеш і вважаєш за потрібне») - це трансляція матір'ю своєї довіри дитині. А, як відомо, довіряти можна хорошій, розумній і сильній людині. Саме це посилення "зчитує" дитина по каналах несвідомого у спілкуванні з мамою». І в іншому місці: «Обмеження, заборони та незліченні "не можна" – це глибинна недовіра матері до своєї дитини, невизнання за нею права на рівність з нею. Обмеження та заборони гальмують або повністю блокують успішний розвиток системи саморегуляції у дитини, оскільки змушують її постійно та напружено тримати взаємозв'язок з мамою ("Що можна і що не можна?")» [327, с.72, 73].

У Л. Виготського є поняття психічного утворення (новоутворення) та вищих психологічних функцій. Л. Виготський пише: «Під віковими новоутвореннями варто розуміти той новий тип будови особистості та її діяльності, ті фізичні та соціальні зміни, які виникають на даному щаблі вперше і які визначають у самому головному та основному свідомість дитини у її відношенні до середовища, його внутрішнє та зовнішнє життя та весь хід його розвитку в даний період» [70, с. 178]. І в іншому місці: «...розвиток є процес формування людини або особистості, що відбувається шляхом виникнення на

кожному шаблі нових якостей, нових утворень, специфічних для людини, підготовлених усім попереднім ходом розвитку, але не містяться в готовому вигляді на більш ранніх шаблях» [70, с.32]. Зрозуміло, що довіра як психічне явище на певній стадії розвитку людини (дитини) виступає як новоутворення, «як новий тип будови особистості», і визначає «в найголовнішому і основному свідомість дитини щодо її середовища до середовища», до оточуючих людей, стаючи потім у розвитку особистості постійною психічною освітою. Але характеристика довіри як психічної освіти також недостатня. На відміну від опису довіри як стану, властивості або процесу вона вже схоплює довіру як внутрішню цілісність, як щось психічне, що має відносну автономію, але не розкриває його сутності. Таким чином, розуміння довіри як психічної освіти є важливим кроком від довіри як психічного явища, але недостатнім. Довіра є психічною освітою, але якою – це ще належить виявити.

Розкриваючи поняття вищих психологічних функцій, Л. Виготський, зокрема пише: «...відношення між вищими психологічними функціями було колись реальним ставленням для людей»; «Вони – перенесене в особистість, інтеріоризоване ставлення соціального порядку, основа соціальної структури особистості, їх склад, генез, функція (спосіб дії) – одним словом – їхня природа соціальна. Навіть будучи в особистості перетвореними на психологічні процеси, вони залишаються quasi-соціальними» [73, с.53-54]. І на іншій роботі: «Кожна вища психічна функція є... специфічним новоутворенням... Вона не надбудовується... над елементарними процесами, але є нові психологічні системи, що включають у собі складне сплетіння елементарних функцій...» [72, с.56-59].

Поняття вищих психічних функцій дозволяє розглянути довіру як «реальне ставлення для людей», перенесене у внутрішній план, привласнене особистістю, що її власної внутрішньої сутністю, способом соціального впливу, як «психологічну систему, куди входять у собі складне сплетення елементарних функцій». Довіра як вища психічна функція розкривається своїм генезисом як те, що походить із соціальної взаємодії, як соціальне ставлення, що стало елементом

«соціальної структури особистості». Таким чином, сутністю довіри є певне соціальне ставлення, і це означає, що довіра має бути вивчена у зв'язку з іншою стороною відносин: середовищем, іншими людьми. Але довіра також є «психологічною системою», "складним сплетенням елементарних функцій". Це уточнює поняття довіри як психічної освіти, вказує на те, що воно є складною системною освітою, що включає елементарні функції, але не вичерпним ними, що має нову системну якість власне довіри.

Такі системні утворення О. Ухтомський свого часу назвав функціональними органами. Він пише: «З ім'ям "органу" ми звикли пов'язувати уявлення про морфологічно сформовану, статично постійну освіту. Це не обов'язково. Органом може бути будь-яке тимчасове поєднання сил, здатне здійснити певне досягнення» [397, с.95; 398, с.97-98]. Як зазначає В. П. Зінченко, до функціональних органів О. Ухтомський відносив парабіоз, домінанту, інтегральний образ світу, психологічний спогад, увагу, робочу позу, емоції, знання, совість, навіть особистість [128; 133, с.122]. Функціональні органи можуть бути різного ступеня спільності та сталості. Домінанта може мати дуже вузьку спрямованість, особистість – навпаки, є гранично широкою інтегральною освітою. Функціональний орган може вирішувати тимчасове, разове завдання, а може постійно розвиватися, вдосконалюватися, бути постійним освітою людини (особистість, совість, світогляд, навички, що постійно використовуються, і вміння). В. П. Зінченко зауважує: «Рішення кожного нового завдання вимагає встановлення нової констеляції функціональних органів чи побудови інтегрального функціонального органу другого, третього порядку, свого роду функціональної системи чи функціональної структури складних поведінкових актів» [133, з. 126]. Іншими словами, людська психіка є своєрідним накладенням, поєднанням нескінченного різноманіття психічних сил, деяка особлива і актуальна єдність яких реалізує певну функцію і виступає органом її реалізації. Одні з цих єдностей тимчасові, інші триваліші, треті постійні, але кожна їх вирішує своє соціальне завдання, випадкову чи необхідну.

Під поняттям органу О. Ухтомський розуміє «складний симптомокомплекс, що складається з накопичення збудження в деякому центрі з приводу сторонніх імпульсів і одночасного гальмування реакцій, що мають до цих імпульсів безпосереднє відношення», який є «інтегрально цілим» і грає «певну функціональну роль в іннервації» [398, с.97]. Найбільш докладно їм досліджено такий «рухливий орган», «тимчасовий орган», «динамічний орган» як домінанта - «панівне збудження серед інших,... товар підсумовування збуджень...» [398, с.97-98, 106]. Прояви домінанти різноманітні: творча спрямованість, спогад, вибіркова увага, психічна ригідність тощо. [398, с. 104-105].

Функціональний психічний орган – це система організованих психічних сил (процесів), що реалізують деяку функцію. Він влаштований певним чином, і, отже, може бути вивчений у визначеності. Довіра є таким органом і навіть постійним органом, і необхідно розкрити психічний механізм функціонування довіри як функціонального органу. У цьому розкритті суттєвим орієнтуючим вказівкою є теза Л. Виготського про те, що вища психічна функція є перенесеним у психіку, що стало психічним зовнішнім соціальним ставленням. Саме з нескінченної сукупності реальних соціальних відносин (насамперед міжособистісних), відображених у психіці, розвивається специфічна психічна освіта - функціональний орган довіри.

З урахуванням уявлень діяльнісного підходу довіра набуває нового змістового наповнення. Воно формується у процесі діяльності (насамперед, спільної діяльності) як результат взаємодії суб'єкта довіри з його об'єктом (діяльнісний підхід); має предметну сторону, яка опосередковує взаємодію суб'єкта та об'єкта (принцип предметності діяльності); довіра є, з одного боку, моментом відображення особливостей діяльності, об'єкта, з іншого - виступає моментом регулювання діяльності (принцип єдності процесів перетворення та відображення дійсності); довіра є зовнішнє ставлення, перенесене у внутрішній план (принцип формування внутрішнього через інтеріоризацію зовнішнього); довіра містить у собі моменти суб'єктивного та об'єктивного, індивідуального та

соціального (принцип єдності індивідуального та соціального в діяльності); нарешті, довіра як психічна форма (функціональний орган) виникає, формується та розвивається через форми діяльності (принцип генези психічних форм через форми діяльності).

У той самий час будь-яка діяльність не абстрактної діяльністю, а діяльністю що у певних умовах. Довіра (чи недовіра) виникає у конкретній ситуації, у низці конкретних ситуацій воно отримує свій розвиток. Сьогодні ця вистава реалізується в парадигмі ситуаційного підходу. Хоча поняття соціальної ситуації вже було використано Л. Виготським та представниками діяльнісного підходу.

Висновки до першого розділу

Підбиваючи підсумки аналізу основного складу категорій, релевантних соціально-психологічному дослідженню довіри, можна зробити наступні висновки: Феномен довіри займає весь простір у системі суб'єкт-об'єктної взаємодії, будучи аспектом «життя людини у світі» (С. Рубінштейн, Ф. Василюк). Довіра є не тільки психічним явищем, а й ставленням до певної сторони об'єкта (вона необхідним чином включається в довіру як те, чому довіра адресована), і довіра також представлена в самій взаємодії, виступаючи його організуючим моментом: у довірі та недовірі взаємодія протікає по-різному. Отже, у структурі довіри має бути виділено три основні моменти, що стосуються: до суб'єкта довіри, до об'єкта довіри та взаємодії з-поміж них.

З боку суб'єкта довіра уточнюється в послідовності категорій: психічне явище – психічне утворення – вища психологічна (психічна) функція – функціональний психічний орган. При цьому описи довіри як процесу, стану або властивості є зовнішніми та недостатніми, в них не може бути відображена

сутнісна природа довіри, а уявлення довіри як функціонального органу, сукупністю своїх процесів, реалізують функцію довіри, навпаки, дозволяє реконструювати його психічний механізм. Функція довіри реалізується як ставлення довіри та проявляється у предметній діяльності.

Довіра формується у конкретній ситуації діяльності, саме ситуація робить визначальний внесок у поведінку індивіда, але на основі її суб'єктивного сприйняття. Суб'єктивне сприйняття ситуації становить індивідуальний досвід особистості, якщо ситуація повторюється, складається певний суб'єктивний досвід, який у аспекті довіри репрезентується як особливий рівень довіри суб'єкта до цієї ситуації (серії ситуацій).

З урахуванням уявлень діяльнісного підходу довіра набуває нового змістового наповнення. Воно формується у процесі діяльності (насамперед, спільної діяльності) як результат взаємодії суб'єкта довіри з його об'єктом (діяльнісний підхід); має предметну сторону, яка опосередковує взаємодію суб'єкта та об'єкта (принцип предметності діяльності); довіра є, з одного боку, моментом відображення особливостей діяльності, об'єкта, з іншого - виступає моментом регулювання діяльності (принцип єдності процесів перетворення та відображення дійсності); довіра є зовнішнє ставлення, перенесене у внутрішній план (принцип формування внутрішнього через інтеріоризацію зовнішнього); довіра містить у собі моменти суб'єктивного та об'єктивного, індивідуального та соціального (принцип єдності індивідуального та соціального в діяльності); нарешті, довіра як психічна форма (функціональний орган) виникає, формується та розвивається через форми діяльності (принцип генези психічних форм через форми діяльності).

РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ДОВІРИ У СІМЕЙНІЙ ВЗАЄМОДІЇ

2.1. Онтогенетичний процес формування довіри в умовах соціалізації особистості.

Найважливішим аспектом дослідження феномена довіри є онтогенетичний процес формування. Довіра/недовіра починає формуватися як вторинний результат людської активності з перших миттєвостей життя немовляти, якщо не вдаватися в психологічні аспекти внутрішньоутробного розвитку плода (хоча зараз з'явилася ціла низка досліджень, в яких вивчається саме внутрішньоутробний розвиток психіки плода). Те, як відповідає зовнішнє середовище на потреби немовляти, формує спочатку слабо диференційоване, а потім дедалі більше розчленоване ставлення немовляти до умов цього середовища. Одним із моментів цього відношення виступає той його зміст, який у розвиненій своїй формі може бути охарактеризовано як ставлення довіри/недовіри до цих умов. У міру того як неупорядкована активність немовляти набуває рис цілеспрямованої активності, перетворюючись на діяльність спілкування та освоєння найближчого середовища, спочатку синкретичному відображенні цього середовища починають виділятися окремі сторони, воно стає все більш вибірковою і диференційованим.

Важко сказати, коли активність немовляти може бути цілком охарактеризована як діяльність. Новонароджений спочатку має низку потреб або вони «запускаються» в перші години, дні, тижні постнатального періоду. Коли потреба пов'язується зі своїм предметом, активність вже має (цілі) спрямований, хоч і свідомий характер. Тобто діяльність поступово виростає із первинної активності немовляти із задоволення потреб. І ця діяльність має ряд

складнорозрізних, злитих в єдине, характеристик, які набувають все більшої визначеності при подальшому розвитку діяльності.

Ті чи інші потреби немовляти «знаходять» свій предмет, діяльність набуває своїх мотивів, але задоволення потреб може протікати в різних умовах. Говорячи узагальнено, одні з умов практично завжди сприяють адекватному задоволенню потреб з мінімальним рівнем власної активності, чи то потреби біологічні у харчуванні, у теплі, у захисті, у догляді тощо, чи потреби у русі, спілкуванні, пізнанні та і т.д. Інші швидше сприяють, ніж перешкоджають задоволенню потреб, хоч і створюють певний рівень труднощів, вимагають більшої активності. Треті можуть приблизно однаковою мірою за співвідношенням окремих факторів сприяти і заважати цьому процесу. Четверті - створюють значні перешкоди задоволення потреб, вимагають великої активності. П'яті - є суттєвою перепоною для їхнього задоволення, активність щодо їхнього задоволення є граничною для дитини. Цей поділ за типами умов ґрунтується на співвідношенні сприятливих і перешкоджаючих факторів задоволення потреб. Воно може бути уточнено через ряд якісних характеристик, але воно вже вказує і на певні типи ліній життя і характерів, що формуються.

Такі градація умов задоволення потреб можна розглянути як щодо онтогенетичної динаміки умов окремого індивіда, і як загальна порівняльна характеристика онтогенезу різних індивідів загалом. У першому випадку йдеться про варіювання умов у житті окремого індивіда, який завжди має місце в тих чи інших межах. У другому випадку мається на увазі усереднення варіювання цих умов, приведення їх до загальної, основної тенденції, що виражає узагальнену форму умови середовища. Обидві особливості онтогенезу роблять свій внесок у розвиток ступеня довіри та її характеристик. Чим ширший спектр варіювання умов у посилюючих для індивіда межах, тим загалом гнучкішою формується особистість, більш вибірково щодо окремих факторів середовища довіри/недовіри. Чим вже представлено різноманітність умов, тим жорсткішою формуються всі характеристики особистості, тим менш варіабельне ставлення довіри/недовіри до умов середовища. Узагальнена тенденція онтогенетичних

умов середовища визначає і узагальнене ставлення до цих умов, іншою стороною якого є тип особистості, що характеризується певним рівнем довіри: довіряє умовам середовища, довіряє до певної міри, довіряє-перевіряє (довіряє-недовіряє), не довіряє до певної міри, довіряючий.

Умови середовища, які максимально сприяють задоволенню потреб, є умовами формування довіри до них (власне довіри, довіри у вузькому значенні слова). Довіра не є безпредметною, вона завжди відноситься до певних умов; умовам, у яких успішно досягається результат діяльності із задоволення актуальної потреби. Отже, будь-яка діяльність крім свого основного предмета (предмету діяльності) має й інших предметів, які співвідносяться з вторинними результатами діяльності. Їх можна позначити як опосередковані предмети діяльності.

Зокрема, довірі / недовірі як вторинному результату діяльності як його предмет (предмет довіри) відповідає:

1) або той об'єкт, на який діяльність спрямована, з боку його впливу на успішність/неуспішність досягнення мети діяльності (рис. 4-5-1);

2) або умови середовища, які також визначають успішність / неуспішність досягнення мети діяльності (рис. 4-5-2);

3) або й те, й інше у тому поєднанні.

У першому випадку, наприклад, спрямованість активності дитини на іншу дитину в залежності від поведінки цієї дитини (миролюбне чи агресивне) зробить свій внесок у формування довіри чи недовіри до інших дітей (та інших людей взагалі). У другому випадку, скажімо, наша дитина спілкується з іншою дитиною у присутності своєї матері, яка, з одного боку, однією своєю присутністю змінює ситуацію в силу свого дорослого авторитету перед дітьми, знімаючи можливу агресію дітей, з іншого – спеціально організує активність дітей у більш конструктивному руслі. У першому випадку об'єкт та предмет довіри – інша дитина. У другому – їх два: і дитина та дорослий (мати).

Якщо предметом діяльності виступає неживий предмет, то інший учасник цієї спільної діяльності є об'єктом та предметом довіри: він може сприяти

успішності діяльності (і в цьому випадку до нього формується довіра) чи заважати їй (і в цьому випадку ступінь довіри до нього зменшується). Таким чином, предмет довіри – це той фактор середовища, який визначальним чином впливає на успішність/неуспішність досягнення мети діяльності. При цьому ми маємо на увазі, що об'єкт діяльності також є елементом середовища. Успішність/неуспішність задоволення актуальною потреби (досягнення поставленої мети) є пропорційним критерієм довіри стосовно предмету довіри: рівень довіри визначається успішністю діяльності. Власне, довіра здебільшого формується за цим механізмом - у прямій взаємодії суб'єкта з об'єктом довіри. І така взаємодія загалом формує адекватний рівень довіри.

Щодо умов діяльності такої прямої залежності немає. Дитина не втрачає довіру до матері, якщо довіра до неї вже сформована, тільки тому, що в її присутності її образила інша дитина, навпаки, вона кидається до неї за втіхою та захистом. А присутність у певній ситуації, яка характеризується певним рівнем довіри, багатьох осіб ще не визначає рівень довіри до кожного з них окремо: навпаки, може бути дуже диференційований.

Непрямий предмет діяльності зазвичай перестав бути свідомим на відміну основного предмета діяльності, найчастіше перебуває в периферії свідомості чи несвідомої області, але водночас відповідає певним її аспектам. Звичайно, успішність / неуспішність задоволення потреби може бути обумовлена і низкою інших факторів, наприклад, відсутністю в навколишньому середовищі об'єктів, здатних задовольнити потребу, нерозвиненістю навичок та умінь дитини, нездатністю розпізнати у зовнішніх умовах предмет потреби тощо. Але це враховується подальшим диференціюванням сприйняття-мислення у міру розвитку немовляти, на ранніх етапах все ж таки формуючи ставлення до умов середовища за критерієм довіра/недовіра. Тобто ставлення довіри / недовіри також висловлює і відносно недиференційоване, узагальнене, інтуїтивне відображення умов довкілля.

Оскільки успішність задоволення потреби у процесі діяльності (успішність досягнення мети) виступає критерієм довіри, вона є ще однією ознакою довіри.

I, отже, поняття довіри можна уточнити через цю ознаку. Тим самим, довіра у широкому значенні - це зустрічне еквівалентне ставлення суб'єкта до об'єкта у прямій залежності від володіння цим об'єктом якістю спрямованої до суб'єкта позитивності чи негативності, що зумовлюють успішність чи неуспішність діяльності.

Систематичні проблеми із задоволення потреб у певних умовах середовища, особливо у перший рік життя, формують недовіру до цих умов та відповідні життєві стратегії. Варіант систематичного незадоволення основних життєвих потреб може розглядатися, оскільки він призводить до дистрофії та смерті. У той самий час може існувати постійний дефіцит задоволення соціальних потреб, що веде до значних особистісних патологій. Ситуація повного сприяння задоволення потреб також негативна за своїми наслідками, оскільки не веде до розвитку дитини, її пошукова активність тут же гаситься задоволенням потреби, а в перспективі веде до неадекватних, завищених очікувань від життя, а в ряді випадків і особистісної патології також. Відповідно, лише деякий посильний елемент труднощів у задоволенні потреб, міра цих труднощів, є, з одного боку, розвиваючим моментом для дитини, з іншого - формує більш об'єктивне ставлення до дійсності та реалістичні життєві стратегії, які включають досить диференційовані відношення до різних факторів середовища за критерієм «довіра/недовіра».

Ставлення довіри/недовіри спочатку пов'язане з певними видами активності (пізніше – діяльності) у певних умовах. В онтогенезі окремих індивідів загалом можуть переважати ті чи інші умови. Вище було виділено п'ять типів цих умов: які формують високий рівень довіри, середній рівень довіри, без переважання довіри чи недовіри, що формують середній рівень недовіри та високий рівень недовіри. Рано чи пізно ці звичні умови вносять свій стійкий внесок у характер особистості, що розвивається і тоді можна говорити про таку рису характеру як той чи інший ступінь довіри / недовіри до соціального середовища - тобто. складається тип особистості на підставі «довіра».

Коли таке формування завершено, особа може перебувати в тому ж соціальному середовищі, яке сформувало певний рівень довіри/недовіри, і цей рівень буде цілком адекватний даним соціальним умовам. Але частіше буває так, що соціальна міграція (горизонтальна, вертикальна, їх поєднання) приводить індивіда в досить нові або значно відрізняються від колишніх умов середовища. Колишні механізми відповіді на соціальні маніфестації за критерієм довіри виявляються неадекватними. Починається процес соціалізації у нових умовах. І якщо неузгодженість між колишніми моделями поведінки та затребуваними новими умовами значні, вона не ефективна. На цей процес, звичайно, накладаються індивідуальні відмінності, психологічне різноманіття середовища первинної соціалізації, ряд інших факторів, але як загальна тенденція: реадаптація тим складніша, чим суттєвіша різниця між раніше засвоєними та об'єктивно необхідними соціальними програмами. Як результат, в тих самих соціальних умовах (з одним рівнем підтвердження очікувань) можна виявити індивідів з різним рівнем довіри, обумовленим їх колишнім досвідом.

Цікавий феномен можна спостерігати, коли індивід із колишніх звичних умов існування, які відповідають високому рівню довіри (наприклад, молоді люди, які залишають свою дитячу сім'ю), потрапляє до умов середовища з об'єктивно низьким рівнем довіри. Крім того, що він відчуває різного роду складнощі з адаптацією до цього середовища, він також відчуває сильну потребу в умовах середовища з високим рівнем довіри: колишні моделі поведінки потребують своєї реалізації. Такі потреба «шукає» свій предмет, тобто. виникає спеціальна діяльність, мотивом та предметом якої виступає довіра. Це є соціально-психологічною закономірністю: у ситуації, коли особистість перебуває у соціальному середовищі з низьким рівнем довіри, а ній існує потреба у вищому рівні довіри, вона здійснює спеціальну діяльність із пошуку мікросередовища з вищим рівнем довіри, адекватним цієї особи. Ця закономірність то, можливо позначена як тенденція соціального переміщення особистості середу, адекватну рівню її базисного довіри. (Тобто переміщення

відбувається і у разі зворотної невідповідності: середовище з вищим рівнем довіри викликає у особи з низьким рівнем базисної довіри дискомфорт.)

Успішний результат цієї спеціальної діяльності - знаходження в умовах середовища з незвично низьким рівнем довіри тих людей, стосовно яких виправдовується колишній рівень вищої довіри. Як результат, в умовах готівкового соціального середовища з відносно низьким рівнем довіри виникає своєрідна соціальна ніша, що відповідає значно вищому рівню довіри та, власне, утворена за цим критерієм. Ймовірно, це один із механізмів формування дружби, кохання, сім'ї, деяких закритих клубів, ідейних об'єднань, творчих колективів тощо. Хоча в окремих випадках потреба в довірі призводить і до негативних наслідків, коли або обманюється сам шукач довіри, чи хтось користується його специфічною потребою у своїх інтересах.

Така ситуація досить поширена, оскільки більшість недавніх дітей, які стають дорослими, звикли до відносно високого рівня довіри у своїй першій сім'ї, а в ширшому соціальному середовищі, в яке вони виходять, особливо в періоди соціальних потрясінь, рівень довіри суттєво нижчий. Звідси випливає, що мають вживати спеціальних заходів щодо формування у підлітків та юнаків адекватного сприйняття рівня соціальної довіри: від роз'яснювальної роботи до тренінгів, що сприяють більш гнучкій поведінці.

У процесі розвитку ставлення довіри набуває в індивідів дедалі більше значне диференціювання до окремих умов середовища: людям, соціальним явищам, товарам, видам інформації тощо. Це є ще однією закономірністю онтогенезу довіри. Тобто одні умови середовища викликають високий рівень довіри, інші — нижчий, треті — сильна недовіра тощо. Залежно від цього вибудовуються відносини із цими умовами середовища. З іншого боку, низка активних агентів соціального середовища з тими чи іншими цілями прагнуть підвищити рівень довіри до себе. Це можна побачити власне у всіх соціальних сферах: в управлінні, педагогіці, медицині, масовій культурі, політиці, комерції, рекламі, страховій справі тощо.

Отже, соціально-психологічний феномен довіри має свої витoki в онтогенезі індивіда і в цілому зумовлений низкою соціальних факторів. Проведений аналіз дозволяє визначити низку напрямів соціально-психологічного дослідження феномену довіри. По-перше, кожен індивід, соціальна група, суспільство загалом характеризуються певним рівнем базової, чи онтологічної, довіри. Для індивіда - це той рівень довіри, який був заданий соціальними умовами його формування в основному в ранній період розвитку. По-друге, довіра є як вираженням інтегрального ставлення індивіда чи групи до середовища чи його окремих чинників, і виборчого. Можна не довіряти цьому індивіду, ґрунтуючись на досвіді взаємин з ним, і довірити йому в конкретній ситуації через врахування обставин. Можна не довіряти цьому соціальному середовищі загалом і довіряти конкретним людям. По-третє, є індивідуальні відмінності за параметром довіри. Є індивіди з високим рівнем довіри, із середнім, із низьким. Є індивіди, відповідальні жорсткої узагальненої реакцією довіри / недовіри на умови середовища, які слабо враховують тонкі відмінності умов, але існують і більш сенситивні, більш гнучкі індивіди, які враховують своєрідність актуальних умов.

Генезис довіри - це формування узагальненої соціальної якості особистості, яка визначає цілісну реакцію індивіда на готівкові соціальні умови. Ця узагальнена соціальна якість становить основу, на якій формується специфічне ставлення до конкретних умов за певними підставами та яке задає вихідний модус цього відношення.

Таким чином, особистість характеризується базовим рівнем довіри (В. П. Зінченко, Е. Гідденс, К. Р. Роджерс, Е. Еріксон та ін.). Формування базисної довіри відбувається у процесах ранньої соціалізації в ході активності, що проявляється дитиною, яка поступово набуває рис діяльності. Діяльність, крім основного предмета діяльності, має непрямі предмети. Довіра співвідноситься з таким непрямим предметом. Предмет довіри – це той фактор середовища, який визначальним чином впливає на успішність/неуспішність досягнення мети діяльності. Предмет довіри може збігатися чи збігатися з предметом діяльності.

Успішність / неуспішність задоволення актуальної потреби у процесі діяльності є пропорційним критерієм довіри, що визначає рівень довіри, що формується, до об'єкта діяльності (довіри). Це дозволяє уточнити поняття довіри: довіра у широкому значенні - це зустрічне еквівалентне ставлення суб'єкта до об'єкта у прямій залежності від володіння цим об'єктом якістю спрямованої до суб'єкта позитивності чи негативності, що зумовлюють успішність чи неуспішність діяльності. Ставлення довіри/недовіри також виражає відносно недиференційоване, узагальнене, інтуїтивне відображення умов довкілля. Тільки деякий посильний елемент труднощів у задоволенні потреб, міра цих труднощів, є, з одного боку, розвиваючим моментом для дитини, з іншого - формує більш об'єктивне ставлення до дійсності та реалістичні життєві стратегії, які включають досить диференційовані відносини до різних факторів середовища по критерієм «довіра/недовіра». У процесі онтогенезу довіри формуються типи особистості на підставі «довіри», що характеризуються різним рівнем базисної довіри до світу. У ситуації, коли особистість перебуває в соціальному середовищі з низьким рівнем довіри, а ній існує потреба у вищому рівні довіри, вона здійснює спеціальну діяльність, мотивом і предметом якої виступає довіра, з пошуку мікросередовища з вищим рівнем довіри, адекватним цій особистості. У процесі розвитку ставлення довіри набуває в індивідів дедалі більше значне диференціювання до окремих умов середовища: людям, соціальним явищам, товарам, видам інформації тощо. У цілому нині, онтогенез довіри є процес формування узагальненого соціального якості особистості (довіри), яке визначає цілісну реакцію індивіда на готівкові соціальні умови.

2.2. Вікові особливості дослідження довіри та психологічний ресурс її розвитку у підлітків

Розвиток психіки загалом, всіх психічних функцій, феноменів і змістів психіки і особистості визначає активність індивіда, розвиненою соціальною

формою якою є людська взаємодія. Саме у взаємодії визначальним феноменом є довіра. Ерік Еріксон стверджував, що глобальне ставлення до світу, відчуття довіри до нього формується у перші місяці після народження дитини. На думку дослідника цей період триває від моменту народження до 2 років. Природно, що новонароджений малюк ще немає жодних уявлень про себе та про світ, в якому він опинився. Його стан визначається задоволенням комплексу основних потреб, без яких неможливе виживання: їжа, тепло, безпека, присутність мами, спілкування. За умови, що всі базові потреби малюк задовольняє у момент їх актуалізації, у нього відновлюється природне стійке відчуття довіри до світу - найважливіше, - базове почуття, без якого просто неможливий подальший розвиток особистості і в подальшому дитина переносить це почуття довіри і на інших людей, на об'єкти навколишнього світу. Закладається фундаментальна якість - довіра до світу матір'ю, що виношує плід, народжує та забезпечує життєві процеси на етапі безсилля та спроможності самостійно вижити та адаптуватися до світу.

Під базовою довірою до світу Е. Еріксон має на увазі власну природну відкритість дитини та відчуття стабільної прихильності до неї інших людей. Якщо у дитини виникає та стабілізується «базова недовіра», то, ставши дорослою, вона буде прагнути закриватися у собі, відчужуватися від інших людей, відмовлятися від задоволення потреб, бажань, насолоди від життя, підтримки та допомоги інших у скрутних ситуаціях. Втрата чи відсутність материнської любові, ласки та материнської присутності можуть призвести до дитячої депресії і хронічного негативу. Світ сприймається як чужий і холодний і незатишний, якщо ніхто не проявляє турботи. І одночасно байдужий, холодний світ - не завжди джерело зла, бо зло активне. Життєвий досвід свідчить про те, що причина сприйняття світу як джерела зла - в жорстокості і насильстві, якого в ранньому дитинстві зазнає людина.

Підлітковий період в онтогенезі особистості є одним з найскладніших, критичним і переломним. Анатомо-фізіологічна перебудова організму дитини у зв'язку із статевим дозріванням; висока гормональна активність впливає на

розвиток та поведінку дитини. Структурні та функціональні зміни у мозку можуть зумовити труднощі з кровопостачанням мозку, оскільки всі системи організму розвиваються досить швидко, а серце і легені дещо запізнюються у розвитку. Це спричиняє нестабільність та імпульсивність активності дітей.

Психічний розвиток загалом характеризує кризовість, зумовлена руйнуванням старої структури особистості, внутрішнього світу, системи цінностей і переживань дитинства.

Суть кризи полягає у глибокій якісній зміні всього процесу психічного розвитку дитини, її внутрішнього світу. Простежується зниження продуктивності навчальної діяльності (а також спроможності нею займатися) навіть у тих сферах, де дитина обдарована; загострюється негативізм, відчуження від оточуючих, актуалізується схильність до сварок, конфліктів, протестів; прагнення самотності та самоізоляції.

Однак, бурхливий розвиток та криза підліткового віку зумовлюють появу психологічних новоутворень, центральним із яких є самосвідомість. Іншим новоутворенням є відчуття дорослості. Це проявляється не у вигляді наслідування (як було в дошкільному та молодшому шкільному дитинстві), а через входження до світу дорослих - постійному намаганні зайняти місце дорослого в системі реальних стосунків між людьми, найперше у сімейній взаємодії. Звичайно, дорослість підлітків є суб'єктивною, проявляється вона в емансипації від батьків, зародженні романтичних стосунках з однолітками іншої статі, у зовнішньому вигляді й манері одягатися.

Особливості розвитку підлітків передбачають зміну ситуації розвитку особистості, яка характеризується тим, змінюється мотив взаємодії із соціальним оточенням. Головним мотивом стає спілкування з однолітками, провідною діяльністю цього віку стає інтимно-особистісне спілкування з однолітками. Дорослі у соціальній ситуації розвитку підлітків виступають в якості значущих осіб. Однак, цей «п'єдестал» може зайняти будь-хто: масовий кумир (популярний співак або актор тощо), вчитель (у рольовій позиції дорослого друга), або батьки, якщо у сімейній взаємодії бракує довіри. Відповідно до

аналізу суттєвих факторів, що формують базову довіру, проведеним Е. Еріксоном та В. Зінченком, ці потреби повинні розумітися широко: у них мають бути включені (крім органічних потреб), зокрема, комунікаційна потреба (насамперед, потреба дитини у певному якості спілкування з матір'ю), потреба у стабільності речового світу та інші.

В основі міжособистісної довіри лежить взаємодія осіб, одна з яких є суб'єктом довіри, інша її об'єктом. Відповідно, розуміння міжособистісного взаємодії істотним є виявлення структури особистості, релевантної довіри. Ситуація довіри в основі сімейної взаємодії - це ситуація, релевантна довіри, ситуація, у якій довіра суттєва, ситуація, яка вимагає від суб'єкта визначитися щодо рівня довіри у ній. У цій ситуації зазвичай є її провідний фактор в особі конкретної людини, яка і визначає специфіку ситуації. І виробити рівень довіри у цій ситуації - це означає визначитися з рівнем довіри по відношенню до цього провідного чинника ситуації (предмет довіри, як було показано раніше). Не всяка ситуація є ситуацією довіри, існують ситуації байдужі, індиферентні довіри: або через те, що рівень довіри в них вже встановлено, відомий (ситуації умовно-індиферентні довіри), або через те, що для неї довіра неактуальна (ситуації безумовно-індиферентні довіри).

Сімейна взаємодія є об'єктивним поєднанням низки зовнішніх обставин, але як «ситуація довіри» або «ситуація байдужа довіри» вона оцінюється суб'єктивно даним суб'єктом. Отже ситуація довіри завжди існує у заломленні свідомості кожного суб'єкта. існують об'єктивна ситуація та суб'єктивна ситуація. У той самий час, довіру виявляє не орган довіри, а людина з допомогою органу довіри й стосовно іншої людини (об'єкту довіри) у ситуації, куди входять усі раніше виділені моменти, включаючи чинники довіри. Таким чином, дійсний соціально-психологічний механізм довіри повинен включати всі ці елементи: суб'єкт і об'єкт довіри, ситуація довіри, включаючи фактори довіри, діяльність, об'єктне ставлення, нарешті, сама довіра, що актуально виявляється. При цьому суб'єкт довіри повинен розглядатися як такий, що має специфічний психічний

орган - функціональний орган довіри, а в об'єкті має бути виділено предметну сторону довіри.

У сімейній взаємодії на основі довіри акумулюється індивідуальний досвід особистості. Цей досвід, природно, включає і заломлений через індивіда родовий, етнокультурний та інший соціальний досвід. Але безпосереднім носієм довіри виступають окремі індивіди, психіка яких як одну із соціально-психологічних функцій формує функцію довіри і цю функцію реалізує у взаємодії. У той самий час довіра реалізується й у соціальному міжособистісному (чи соціально-психологічному) просторі, для людей. Тобто довіра породжується у спілкуванні та взаємодії людей, і найважливішою причиною має спілкування (взаємодія) людей, і здійснюється як функція спілкування (взаємодії). Хоча індивід - необхідна ланка довіри (носій функціонального органу довіри), довіра сутнісно є функцією суспільства, функцією спілкування (взаємодії). Сам окремий індивід поза товариством взагалі не формує соціальну психіку (про це, наприклад, говорить В. П. Зінченко). Таким чином, необхідною передумовою людської довіри є міжособистісне середовище.

Функціонування довіри у сімейній взаємодії забезпечується багатьма психічними процесами: сприйняттям, мисленням, переживанням, емоціями, пам'яттю, тілесними та поведінковими реакціями тощо. У ситуації довіри виникає специфічний стан довіри, що має низку стадій. Спочатку виникає напруженість, пов'язана з неясністю, який рівень довіри потрібно проявити. Вона формує свого роду орієнтовну реакцію, пошукову активність, спрямовану виділення тих моментів в об'єкті довіри та ситуації, які є суттєвими для оцінки об'єкта за критеріями довіри, здійснюється соціально-психологічна перцепція. Потім відбувається власне оцінка об'єкта довіри та обставин, що приходять. Далі її основі виробляється адекватний рівень довіри. І, нарешті, суб'єкт формує реакцію довіри, явну чи приховану.

Ситуація довіри є такою лише для конкретних індивідів: те, що є для одних ситуацією довіри, для інших такою не є через ту сукупність внутрішніх установок, які визначають бачення ситуації та розстановку різних пріоритетів.

Тому вона завжди є суб'єктивно даною, такою, якою її сприймає конкретний індивід. Ця суб'єктивна даність визначає і різне бачення самої ситуації довіри різними суб'єктами довіри: один у ній довіряє більше, ніж інший. Це свідчить про проблему взаємної перцепції двох суб'єктів довіри: вона рідко буває симетричною. Отже, завжди існує проблема взаєморозуміння та організації взаємодії таким чином, щоб довіра була взаємною, приблизно одного рівня.

Нарешті, індивіди по-різному виявляють свою довіру/недовіру. Одні стримано, інші бурхливо, одні завжди явно демонструють свої реакції довіри, інші лише одного разу. Крім індивідуальних особливостей вияву довіри, зумовлених темпераментом, характером, вихованням, культурою та світоглядом, існує і залежність реакцій довіри від сукупності актуальних зовнішніх обставин. В одних умовах правильно та прийнятно активно демонструвати довіру (недовіру), в інших не прийнято, неприйнятно, небезпечно та ін.

2.3. Емпіричне дослідження особливостей розвитку особистості на основі довіри у сімейній взаємодії

Проведене експериментальне дослідження було спрямоване на виявлення можливостей сімейної взаємодії у розвитку особистості, зокрема параметрів довіри. У дослідженні взяли участь підлітки, їх батьки та педагоги. Дослідження проводилося за апробованими методиками: тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна; методика В.П. Захарова «Самооцінка стилю взаємодії»; методика самооцінки психічних станів (за Г. Айзенком); методика виміру рівня тривожності Дж.Тейлора (адаптація Т.Немчинова); особистісний опитувальник - Методика Дж. Б. Роттера «Шкала міжособистісної довіри»

Тест-опитувальник батьківського ставлення Варги – Століна дозволяє визначити такі психологічні показники, як прийняття–відчуження, кооперація, симбіоз, авторитарна гіперсоціалізація, ставлення до невдач дитини.

Методика В.П. Захарова «Самооцінка стилю взаємодії» спрямована на визначення авторитарного, демократичного, ліберального стилів взаємодії дорослих з дітьми.

Методика самооцінки психічних станів (за Г. Айзенком) дозволяє оцінити такі психологічні показники, як тривожність, агресивність, фрустрація і ригідність.

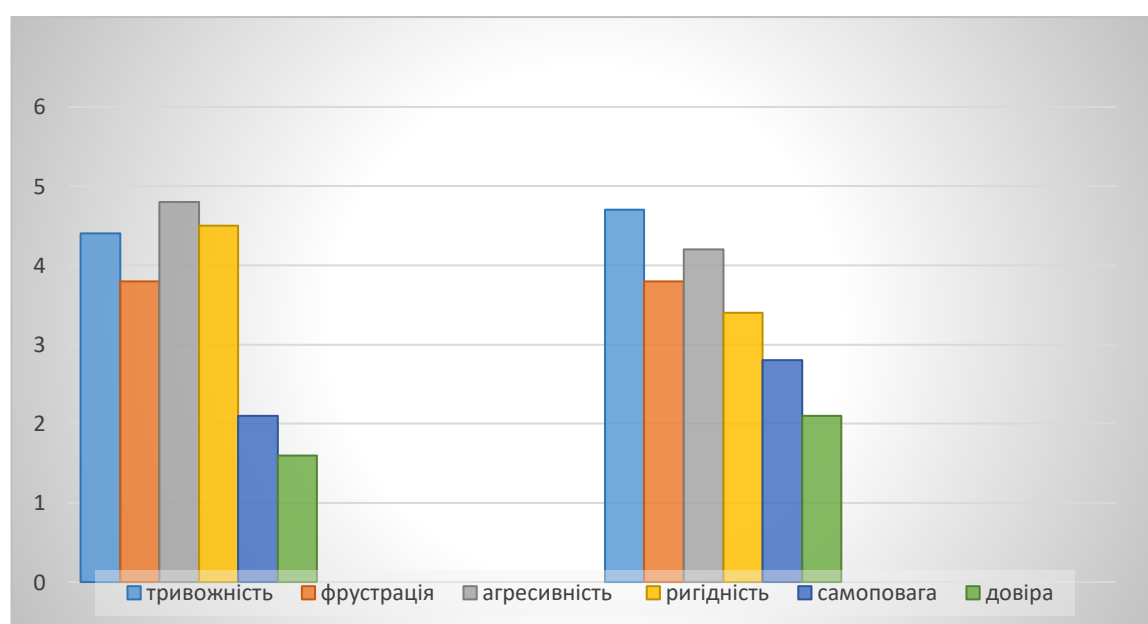
Методика «Віра в людей» або Шкала довіри Маршалла Розенберга оцінює загальну довіру до людей і людської спільноті в цілому.

Стиль міжособистісної взаємодії ми розуміємо індивідуально-стабільною формою комунікативної поведінки людини, яка виявляється в будь-яких умовах взаємодії – у ділових і особистісних стосунках, у стилі керівництва і виховання дітей, способах прийняття рішень і розв'язання конфліктів, у прийомах психологічного впливу на людей.

Результати дослідження співвідношення особистісних показників підлітків у міжособистісній взаємодії на основі домінуючого авторитарного стилю представлені на рис.2.1.

Рис.2.1

Співвідношення особистісних показників учасників авторитарної сімейної взаємодії

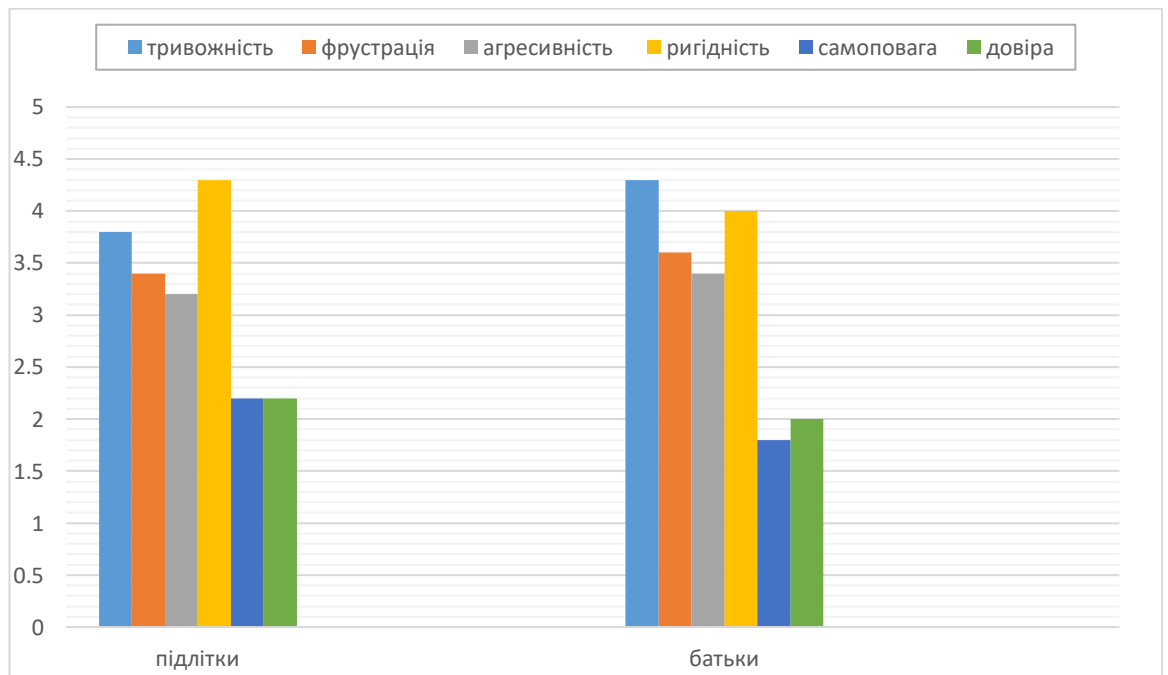

Авторитарний стиль відзначається тенденцією до домінування у стосунках, наказового тону, критики, осуду, різноманітних претензій, різких зауважень з боку особистості–учасника міжособистісної взаємодії. Авторитарний дорослий визначає і нав'язує власні цілі, цінності, визначає спрямування активності інших людей, контролює покрокове здійснення своїх вказівок. Будь-яка ініціатива з боку інших не приймається, а розглядається як прояв небажаного самовілля. Крім того, авторитарний дорослий, як правило, має тенденцію до суб'єктивного оцінювання успіхів свого вихованця, висловлюючи зауваження не стільки стосовно діяльності, скільки щодо особистості дитини. Освітня практика засвідчує, що педагоги з авторитарним стилем спілкування, навпаки, виявляють яскраво виражені установки вибірковості щодо учнів, вони значно частіше використовують заборони і обмеження, зловживають негативними оцінками; строгість і покарання – культові засоби. Авторитарний дорослий орієнтований виключно на послух; його відрізняє арсенал репресивних виховних впливів при їх одноманітності. Спілкування з дорослим (педагогами, батьками) з авторитарними тенденціями веде до конфліктності, недобррозичливості у взаєминах між учнями. Авторитарність часто є наслідком недостатнього рівня психологічної культури, з одного боку, і прагненням прискорити темп розвитку дітей всупереч їх індивідуальними особливостями - з іншого. Причому, як батьки так і педагоги вдаються до авторитарних прийомів з благих спонукань: вони переконані в тому, що, ламаючи дітей і домагаючись від них максимальних результатів тут і зараз, скоріше зможуть досягти бажаних цілей. Яскраво виражений авторитарний стиль ставить батьків і вчителів в позицію відчуження від вихованців, кожна дитина відчуває стан незахищеності і тривоги, напругу та невпевненість у собі. Це відбувається тому, що такі дорослі, недооцінюючи розвиток у дітей таких якостей, як ініціативність і самостійність, перебільшують такі їх якості, як недисциплінованість, лінь і безвідповідальність. При авторитарному стилі характерна тенденція на жорстке управління і всеосяжний контроль, що виражається в наказовому тоні, різких зауваженнях. Авторитарний дорослий не тільки визначає загальні цілі роботи, але і вказує

способи виконання завдання, жорстко визначає, хто з ким буде працювати, і т. д. Завдання та способи виконання даються поетапно. Слід також зауважити, що в соціально-перцептивному відношенні, як і в плані міжособистісних установок, поетапна регламентація діяльності та її суворий контроль свідчать про недовіру до дитини. В усякому разі, в очах дорослого дитина характеризується низьким рівнем відповідальності і заслуговує жорсткого поводження. При цьому будь-яка ініціатива розглядається авторитарною особою як прояв небажаного свавілля.

Рис.2.2

Співвідношення особистісних показників учасників маніпулятивної взаємодії

Якщо мета імперативного спілкування ніяк не завуальована, то при використанні маніпулятивного стилю вплив на співрозмовника здійснюється потай. Мета залишається тією ж: добитися контролю над поведінкою і думками іншої людини. При маніпулятивному спілкуванні співрозмовник сприймається не як цілісна особистість, а як носій певних потрібних маніпулятору якостей. Тому дорослий, обравши в якості основного стилю спілкування маніпулятивний, з часом починає сприймати фрагментарно і себе самого, переходячи на стереотипні форми поведінки. При цьому використання маніпулятивних навичок в одній сфері (наприклад, в діловій) зазвичай закінчується переносом цих

навичок на всі інші сфери життя людини. Емпіричне дослідження співвідношення особистісних показників і станів особистості при домінуючій маніпулятивній взаємодії виявили у всіх групах досліджуваних: старшокласників, батьків, педагогів високі показники тривожності, ригідності, фрустрації, агресивності. Показники самоповаги і особистісної гідності виявилися низькими.

Маніпулятивне спілкування передбачає вплив на партнера зі взаємодії з метою досягнення своїх прихованих намірів і цілей. Маніпуляція має за мету досягнення контролю над поведінкою й думками іншої людини. Основна особливість при маніпулятивному спілкуванні: партнер не інформує свого співбесідника про істинні цілі їхньої розмови, вони їм приховуються або підміняються іншими. Отож маніпуляція – це приховане управління людьми та їхньою поведінкою.

Найбільш ефективним і оптимальним вважається демократичний стиль взаємодії. Для нього характерні широкий контакт з вихованцями, прояв довіри і поваги до них, вихователь прагне налагодити емоційний контакт з дитиною, не пригнічує строгістю і покаранням; в спілкуванні з дітьми переважають позитивні оцінки. Як уже відзначалося вище, специфіка партнерської взаємодії визначається терміном співучасть, який передбачає часткову тотожність (бути частиною) і нетотожність (брати участь). Реалізація цих дій передбачає ідентифікацію як адаптацію особистості до соціуму за допомогою засвоєння нею соціальної ролі партнера і автономність як становлення індивідуальності з розвитком здібностей, які забезпечують успішне оволодіння різними видами діяльності і спілкування. Виходячи з цієї специфіки, термін «партнерство» для особистості пов'язаний з самовизначенням у спільній діяльності, з усвідомленням своєї самоцінності і цінності іншого.

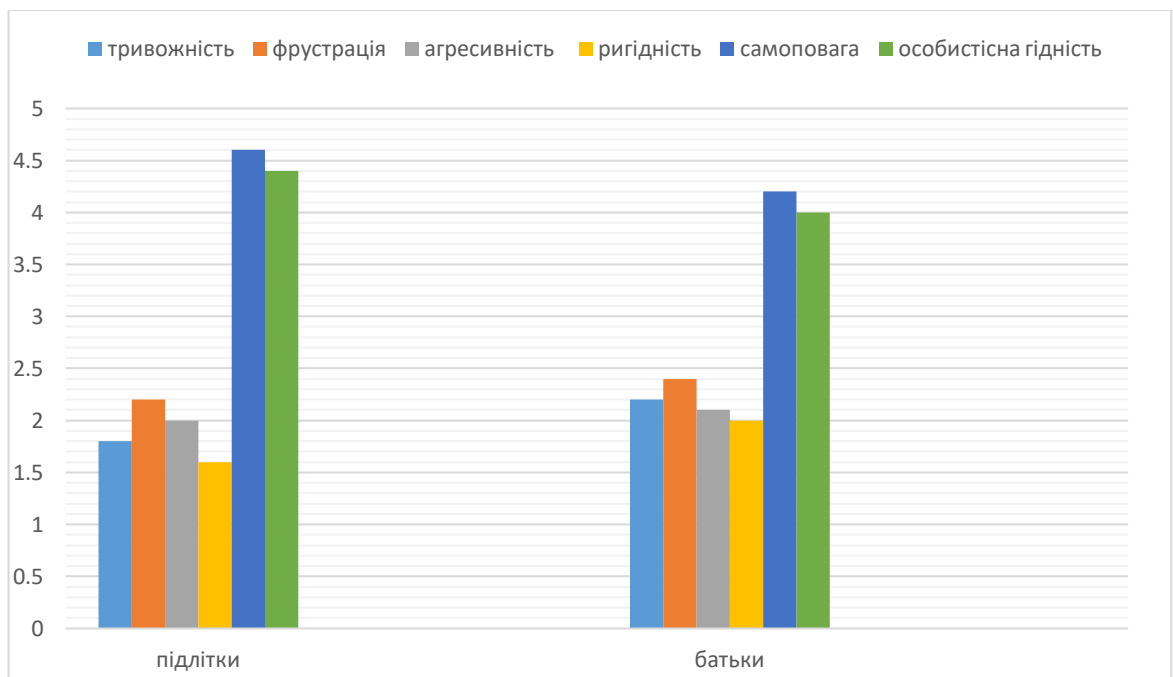
Показниками партнерства є активна творча позиція особистості у ставленні до себе й іншому, відкритість діалогу, прагнення до самоствердження в колективі (мотиваційний компонент); емоційне благополуччя, комфортність у взаєминах, товариськість, емоційно дієве включення в справи іншої людини,

здатність до участі в діалозі, співчуття, емоційна інтуїція, атмосфера взаємної зацікавленості один до одного, довіри і поваги (емоційний компонент); здатність до колективних дій, спільний творчий пошук, розумний прагматизм (операційний компонент). Партнерство постає взаєминами, організованими в процесі спільної діяльності на принципах рівності, добровільності, рівнозначні і додатковості учасників освітнього процесу.

Ціннісні орієнтири партнерства визначає взаємозв'язок двох складових - духовно-моральної і прагматичної. Ці аспекти визначають дві мети партнерства: сприяти саморозвитку і самовизначенню та забезпечити високий рівень освіченості.

Рис.2.3

Співвідношення особистісних показників сімейної взаємодії на основі партнерства

Партнерство – феномен, продуктивність якого підтверджена досвідом в галузях економіки, психотерапії, соціальної філософії, гуманної педагогіки. Економіка розглядає партнерство як етичне начало і як організаційний принцип. Сутністю означеної моделі є визнання взаємозалежності та солідарності в соціальному контексті, а також визнання різнорідних соціальних інтересів

певних суспільних груп і, як наслідок, надання їм права брати участь в політичних та економічних процесах, в прийнятті управлінських рішень. Партнерство та участь покращують трудові відносини і психологічний клімат на підприємствах. В результаті працівники виявляють здатність розуміння проблем підприємства, вони активніші в підвищенні продуктивності і розподілі доходів.

Ознаки соціального партнерства різноманітні. Воно є одним з найважливіших регуляторів сучасного демократичного типу суспільних відносин; виступає в якості соціетального явища, що охоплює і пронизує основні галузі соціального життя суспільства; має і формує власні правові механізми. На відміну від Західної Європи, де воно вже сформувало систему моральних принципів і норм, що регулюють процес взаємодії його суб'єктів, національний досвід соціального партнерства поки суперечливий, однак, перспективний і невідворотний в контексті глобалізаційних процесів.

Партнерство будується на певних фундаментальних принципах і нормах і ґрунтується на добровільності визнання партнерами один одного в якості учасників суспільних відносин. Ці відносини будуються на принципах довіри, поваги, доброзичливості, рівності, свободи вибору. Передбачається обопільна відповідальність за спільну справу, обов'язковість виконання досягнутих домовленостей. Взаємовідносини відрізняються безкорисливістю і солідарністю, формальні моменти в них явно переважають неформальні, що полегшує взаємодію, спілкування, нівелюючи особисті симпатії, антипатії, неприязнь .

Таким чином, партнерські взаємини ґрунтовані на усвідомленні спільності мети та наявності волі до її досягнення, вміння зрозуміти іншого, знайти щось спільне і конструктивне, що допоможе суб'єктам взаємодії, використовуючи можливості обох сторін, діяти цивілізовано, розумно, для загального блага.

Специфіка партнерства визначається самим терміном «співучасть» (partnership - від англ. слова «part» – частина єдиного цілого), який передбачає часткову тотожність і нетотожність. Брати участь - значить бути частиною і брати участь. Реалізація цих дій передбачає ідентифікацію як адаптацію особистості до соціуму з допомогою засвоєння нею соціальної ролі партнера і

автономність як становлення індивідуальності з рівнем розвитку здібностей, які забезпечують успішне оволодіння різними видами діяльності і спілкування. Уміння будувати відносини на основі злиття цих двох цінностей веде до спільної міжособистісної діяльності, дружньої взаємодії учасників взаємодії як автономних і автентичних особистостей, які орієнтовані на своєрідність, неповторність, самостійність у здійсненні життєдіяльності. Таким чином, термін «партнерство» для особистості пов'язаний з самовизначенням у спільній діяльності, з усвідомленням своєї самоцінності і цінності іншого. Ця мета партнерства корелює з найголовнішою особливістю підліткового віку, яка полягає в усвідомленні людиною своєї індивідуальності, неповторності, в становленні самосвідомості і формування «образу Я» (І. Кон), що актуалізує прояв найважливіших і часто суперечливих потреб підліткового віку – в спілкуванні, самоті, в досягненнях та ін.

Висновки до другого розділу

У сімейній взаємодії на основі довіри акумулюється індивідуальний досвід особистості. Цей досвід, природно, включає і заломлений через індивіда родовий, етнокультурний та інший соціальний досвід. Але безпосереднім носієм довіри виступають окремі індивіди, психіка яких як одну із соціально-психологічних функцій формує функцію довіри і цю функцію реалізує у взаємодії. У той самий час довіра реалізується й у соціальному міжособистісному (чи соціально-психологічному) просторі, для людей. Тобто довіра породжується у спілкуванні та взаємодії людей, і найважливішою причиною має спілкування (взаємодія) людей, і здійснюється як функція спілкування (взаємодії). Хоча індивід - необхідна ланка довіри (носій функціонального органу довіри), довіра сутнісно є функцією суспільства, функцією спілкування (взаємодії). Сам окремий індивід поза товариством взагалі

не формує соціальну психіку (про це, наприклад, говорить В. П. Зінченко). Таким чином, необхідною передумовою людської довіри є міжособистісне середовище.

Функціонування довіри у сімейній взаємодії забезпечується багатьма психічними процесами: сприйняттям, мисленням, переживанням, емоціями, пам'яттю, тілесними та поведінковими реакціями тощо. У ситуації довіри виникає специфічний стан довіри, що має низку стадій. Спочатку виникає напруженість, пов'язана з неясністю, який рівень довіри потрібно проявити. Вона формує свого роду орієнтовну реакцію, пошукову активність, спрямовану виділення тих моментів в об'єкті довіри та ситуації, які є суттєвими для оцінки об'єкта за критеріями довіри, здійснюється соціально-психологічна перцепція. Потім відбувається власне оцінка об'єкта довіри та обставин, що приходять. Далі її основі виробляється адекватний рівень довіри. І, нарешті, суб'єкт формує реакцію довіри, явну чи приховану.

Проведене експериментальне дослідження спрямоване на виявлення можливостей сімейної взаємодії у розвитку особистості, зокрема параметрів довіри переконує, що у атмосфері партнерської сімейної взаємодії створюються сприятливі умови для розвитку особистісних структур, взаємопов'язаних із довірою.

ВИСНОВКИ

Довіра є досить складним, багатофакторним і багат шаровим феноменом, який формується та існує на рівні почуття, емоцій у вигляді образу, символу та іміджу, у вигляді поняття в понятійно-логічній сфері; раціонального усвідомлення світу і у вигляді способу практичних взаємини індивіда й навколишньої дійсності. Це явище характеризує своєрідність особистісного світогляду, системи життєвих пріоритетів і цінностей людини і, одночасно, специфіку духовної атмосфери, яка існує в суспільстві. Сама довіра є базовим елементом онтогенезу людини і визначається раннім дитячим досвідом її взаємин із найближчим оточенням. Базова життєва, екзистенціальна потреба індивіда у безпеці трансформується на основі довіри у ціннісно-моральний принцип, що регулює взаємини між людьми і уможливорює їх спільну діяльність. Таким чином, довіра спочатку формується на несвідомому, інтуїтивному і дораціональному рівні, причому вона супроводжується виникненням почуттів недовіри. Базова довіра, закладена на ранніх етапах соціалізації індивіда, виявляється найважливішим дорефлексивним надбанням, людини, яке визначає спроможність повноцінного пізнання і розвитку. Цей соціопсихологічний і соціокультурний механізм корегує всі дії кожного індивіда і є своєрідним каталізатором прийняття рішень в різних сферах його життєдіяльності. Відсутність довіри – причина дезадаптації, зростання рівня невдоволення, конфліктності, тривожності, депресії. Відсутність довіри спотворює сприйняття дійсності, породжує відчуження контактів та інформації, ускладнює взаємодію.

Довіра формується у конкретній ситуації діяльності, саме ситуація робить визначальний внесок у поведінку індивіда, але на основі її суб'єктивного сприйняття. Суб'єктивне сприйняття ситуації становить індивідуальний досвід особистості, якщо ситуація повторюється, складається певний суб'єктивний досвід, який у аспекті довіри репрезентується як особливий рівень довіри суб'єкта до цієї ситуації (серії ситуацій).

З урахуванням уявлень діяльнісного підходу довіра набуває нового змістового наповнення. Воно формується у процесі діяльності (насамперед, спільної діяльності) як результат взаємодії суб'єкта довіри з його об'єктом (діяльнісний підхід); має предметну сторону, яка опосередковує взаємодію суб'єкта та об'єкта (принцип предметності діяльності); довіра є, з одного боку, моментом відображення особливостей діяльності, об'єкта, з іншого - виступає моментом регулювання діяльності (принцип єдності процесів перетворення та відображення дійсності); довіра є зовнішнє ставлення, перенесене у внутрішній план (принцип формування внутрішнього через інтеріоризацію зовнішнього); довіра містить у собі моменти суб'єктивного та об'єктивного, індивідуального та соціального (принцип єдності індивідуального та соціального в діяльності); нарешті, довіра як психічна форма (функціональний орган) виникає, формується та розвивається через форми діяльності (принцип генези психічних форм через форми діяльності).

Функціонування довіри у сімейній взаємодії забезпечується багатьма психічними процесами: сприйняттям, мисленням, переживанням, емоціями, пам'яттю, тілесними та поведінковими реакціями тощо. У ситуації довіри виникає специфічний стан довіри, що має низку стадій. Спочатку виникає напруженість, пов'язана з неясністю, який рівень довіри потрібно проявити. Вона формує свого роду орієнтовну реакцію, пошукову активність, спрямовану виділення тих моментів в об'єкті довіри та ситуації, які є суттєвими для оцінки об'єкта за критеріями довіри, здійснюється соціально-психологічна перцепція. Потім відбувається власне оцінка об'єкта довіри та обставин, що приходять. Далі її основі виробляється адекватний рівень довіри. І, нарешті, суб'єкт формує реакцію довіри, явну чи приховану.

Проведене експериментальне дослідження спрямоване на виявлення можливостей сімейної взаємодії у розвитку особистості, зокрема параметрів довіри переконує, що у атмосфері партнерської сімейної взаємодії створюються сприятливі умови для розвитку особистісних структур, взаємопов'язаних із довірою.